

Лоргой Кыдыев

ЧООКЫР ТЕЛЕКЕЙ

Чөрчөктөр, куучындар
ла үлгерлер

КИСКЕ МЯУКОВИЧТИН ЈЌРЌМИНЕН

Айыл ээзи атанып, ишке јјре берди. Айылда ачап Киске артып калала, аякта каймакты аайлап салды. Тойып алган Киске энир киргенче ле тжжктин јстинде јалбагынан јадала, уйуктап јатты. Тойо каймак јип алган Кискеге онон артык не керек эди.

Энирде айыл ээзи иштен јанып келди. Чайлап ийерге аякты ала койды — каймак јок. Аяк ап-ару: Киске јалап койгон. Ээзи кижн Кискени арбап, оны јјзјн-базын айткылап баштады. Киске арбышка чыдабай, потпойлого кирип јажынды. «Менин ээм мени согуп та аябас эмей, јаныс катап каймагын јип салганынан тјрей берер бе ол? Тонкур уйда сјт кж-жп, тјјстерге толтыра каймакты эдип албай база» — деп, Киске потпойлодо, карануй толыкта сананып отурды. Карануйда онын эки кжзи сары отло чагылат. Чычкандар качып, ичегендерине тјрген јажынат. Тойу киске ол чычкандарды да керектебейт. Јјреги тын согулып, суузап турат. Уйкузы да келет. «Бу ла уксан — брыс-с ла брыс-с, тойбос, торо, ачап-сыйап, бут алдында оролыжар, уурчы да дежер. Чычканды кем тудуп турган деп? Мен эмес болзом, чычкандар туранын ичинде бије де салгылаар эди... Је бодозоор до: бир ле эмеш оморды тутпай баргамда, кжлчиндер ден спортивный маргаандар жткјрип, туранын ичинде тидиреде мантажып турат не. Је мынан торт качадым. Канчага арбыш јиир? Агаш ортозында азыранатан чычкандар толтыра эмей» — мынайда сананып, Киске одушниктен чыгала, туранын јабузынын алдына конуп алды.

Сары танда јыду потпушта пжтјктер кыйгырып баштаарда, Киске ойгонып келди. Јер текши јарыгалак, је куштар уйкудан ойгонгылап, эбире тал-табыш кжптжй берди. Аралда кјјк јн серитпей эдип ле турды. «Чычкандар барып тудуп јиир керек, чылаганча бого не јадар» — деп, Киске арал джжн табыш јогынан јјрјп ийди. Бир тжнжштин тжзине келзе, анда ненин де ичегени бар болтыр. Киске ол тжнжштин јстине чыгала, кетей берди. Удабай ла ичегенинен јоон боро чычкан чыга конуп келди. Киске онын јстине јалкын кептј чурап ийди. Чычканла тойо ажанып алала, Киске онон ары барды. Бороноттын кийнинен ого удурат Тјлкј эјебис чыкты:

— Э-э, најы, мындыј эрте кайдаар јолын ууланды? Бу жйдж сен јылу айылда јыргап јадатан эмезин бе?

— Ай, эжебис, каймак уурдап јийле, арбыш-айткылашка чыдабай, кача бердим. Эмди ойто барбазым — јерде јүрер ан болорым — деп, Киске маарады.

— Коомой эмтир. Је сен јердин чычкандарына тийбе: сен де јокко олордын ээлери көп. Сеге айылдын да чычкандары једер. А уурданарга, јарбынала качарга јарабас. Кандый да болзо, сен айылдын культурный анычагы не. Је калыраарга болор! Кардым курсак сурап јат. Барадым — деп, Түлкү эје јер јыткарып, јеле берди.

Киске онон ары барып јатса, чибинин будагында Тийин чочогойдын эмилини чукчып отурды!

— Эй, Тийин, сен анда нени эдип отурын? Меге нөкөр бол. Мен каймак уурдап јийле, чыгара сүрдүртип ийгем. Мен эмди јайым киске — нени ле эдейин дезем, эдерим, кайда да барайын дезем, сала берерим. Ончозы ла бойымнын күүнимде.

— Көрзөн оны! Сен торт күлүк турбайын! Мен сеге нөкөр болуп болбозым — чөлөө ой јок. Иш-тош толтыра. Кышка эмдештен ле курсак белетеп алар керек — деп, Тийин үстинен төмөн унчукты. — Уурданатаны, јарбынып качатаны — ол јаман кылык деп билип ал. Ойто кижинин айлына јангадыйын.

Киске онон ары барып јатса, койчык бутту Койонок кере тебинип алган талдын терезин кемирип турды. Онын јаныс ла оозы борбон-борбон эдет.

— Эй, кылчыр, меге нөкөр бол! Кожо чычкандар, кушкаштар тудуп јиирис. Эмди мен јайым Киске. Каймак уурдайла, айыл эзине чыгара сүрдүртип ийгем. Кайра јол јок — кижини мени божотпос.

— Ба-а, солун неме туру не! «Канча да кире уурданзан, учы-учында түней ле туттурарын» — деген кеп сөсти билерин бе, карындаш? Уурданатаны — ол сыранай ла јаман кылык — деп, Койон Кискени үредип айтты.

— Бу слер ончогор «грамотный» немелер турбайаар — деп, Киске јарбынган аясту айтты.

— Грамотный ба, грамотный эмес пе, керек ондо эмес не. Кажы ла ан-куш бойынын салымы, эби аайынча јүрүп јат. Је уксан да: мен качан бирде чычкан, куш-курт јигем бе? Меге андый салым берилбеген. Агаш ортозында јүрүм јенил эмес. Мында улай ла ајарынкай, сескир болор керек. Ары ла амырынча кижиге

бурылгадыйын — деп, Койон јөптөйт. Онон ол тургуза ла Кискени ундып салгандый, көзи кылас-кылас эдип, талдын терезин там тыныда кемире берди.

Киске онон ары барып, ичинде ачу сананат: «И-та-тай мар, көлчиндер јаныс ла бойларынын боро карындарына јүргүлеер. Је бу Койон деп эрди јарык немени көрзөөр: јакшы ла турган талды кемирип, оны үреп турганын. Ол тал соңында кургап калар эмес пе? Айла ден бырыксырып, мени үредип турбазын ба».

Киске кере түжиле агаш ортозыла баскындап, нени көрбөди, нени уклады деер. Өлөннин ортозында тоозы јок курт-коныстар ары-бери јылыжып, кыймыражат. Кезиктери өлөн-чечектерди өрө-төмөн кырлап, та нени де бедрегийейт. Кезиктери канаттарлу, «кы-у-у» — деп үнденгилеп, чечектен чечекке учулайт. Ондый канаттарлу бир кара-сары неме Кискенин алдында чечекке «кы-у-у» эдип, отура берди. Кискеге ле сүрекеј јилбилү болгон. Ого ол табажыла араай тийип ийди. Ол ло тарыйын табажына курч ийнеле сайып ийгендий билдирди. Киске чочыганынан маарап та ийди. Табажы ачып, сыстап, кычып баштады. Табажын јалап та турза, неме болбойт — сыс торт јүрегине једип тургандый. Койоннын «... ајарынкай, сескир болор керек» дегени чын эмтир деп, Киске бойында сананат.

А эбире кандый јараш! Тенери чап-чанкыр, Күн јаркынду тийет, јара-аш јытанат, куштар кожондожот. «Эмди ак сүт болгон болзо, э-э калак, канай суум канбас эди» — Кискенин көзине кижинин айыл-јурты, сүт ичип турган ајагы көрүнип келгендий билдирет. «Акыр, чычкан тудуп, ажанар керек» — деп, Киске өлөннин ортозыла өнөлөп барды. Барган-барган јерде орык јолго чыкты. Он јанында кара суунын шоркыраганы угулат. Киске сол јаны јаар көрди. А бу не атазы болотон? Кандый да сары-чоокыр јалтырап турар неме тегерийте түрүлип алган јадыры. Бажы ары-бери јайканып, «кыш-ш» — деп үнденет. Айыл ээзи үй кижини ле такааларды сүргенде, «кыш-ш» деп арбанатан эди. Киске јүрүминде мындый тындуга учурабаган. «Јок, бу немеле беришпезе торт. Кайдан оны билер, ол та не, та не...» — деп, Киске јолын алып мантай берди.

Чого салган будактардын үстине отурып алала, чычкандар кетей берди. Чындап та, будактардын алдында шылыраган, чыйкылдаган табыш угулат. Ол дөөн бадып кирип болбозын. Јаныс ла будактардын алдынан чыгарын сакып алар керек. Мынайып отурганча, кийин

жанында не де «сыйт-сыйт» этти. Киске кайа көрзө — чаал четтин тазылында борбок жаакту, кыска кулакту, сарызымак өңдү анычак отурды. Ол сыйтылдап, куйругын булаңдадат. Бойы Кискеден чик жок кичинек эмтир. «Оныла танышса кайдар?» — деп, Киске ичинде сананып алды.

— Эй, сен кем? — Киске жалакай үниле сурады.

— Мен бе? Мен — Көрүк.

— Сен мында нени эдип турган?

— Өлөннин үрендерин жууп тургам.

— Оны не жууп турган?

— Кышкада жиир курсак керек не? А сен кем эдин?

— Мен — Киске. Кижинин айлында жүргөм. Каймак уурдап жийле, чыгара сүрдүртип ийгем. Эмди мен жайым ан — нени ле этсем, кайда ла барзам, бойымнын күүнимде. Экү нөкөрлөжип жүрөөк пе? Чычкандар тудуп жиирис.

— Бис чычкандар жибей жадыс. Удабас соок кыш келер. Аш-курсак белетеп алар керек. Онон башка кышка курсак табарга коркышту неме. А слер Кискелер кышка белетенбей турганаар ба?

— Кискелер кышка кандый да курсак белетебей жат. Бис жайыкыжы чычкандар ла кушкаштар тудуп жип жадыс. Кижинин айлында жүрүп сүт ичедис, база өскө дө курсак келижет.

— Куштарды, чычкандарды мен күнүн ле көрүп жадым. Бир катап ол чычкан деп күрүмдер менин ичегенимде белетеп салган аш-курсакымды уурдаган эмей. Олорды сен жакшы көптөн тудуп тур. Ол немелер бу ла мында толтыра. А куштарга тийерге жарабас — олор кожончы. Куштардын кожоны жок болзо, агаш ортозында ээн, кунукчылду болор. Уксан да, олор бу ла кожондожып туру ине.

Киске тындалана берди. Чындап та, кушкаштар жүзүн-жүүр кожондожот. Же ол жараш кожондор Кискенин күүн-санаазына, жал жүрегине бир де табарбайт.

— Сенин айлын кайда? — деп, Көрүктен сурады.

— Менин айлым кедери ичегенде. Сенйи кайда? — Көрүк удур сурады.

— Менде эм тургуза айлым жок. Мынан ары болор. Мында чычкандар кайда көп?

— Ол эдүлөр кайда ла көп: жадыктардын, будактардын алдында, өлөннин ортозында...

— Аштап жадым. Барып чычкандар тудуп, ажанадым — дейле, Киске өлөннин ортозыла бырт ла этти.

II

Энир койылып кирерде, Киске жоон тыттын будагына чыгып алды. Түштеги тал-табыш сенйи берди. Саста талтар таркырайт, бөднө аштын ортозында комыдайт. Кедери үкү уур онтоп үүктегенин Киске алан кайкап жатты. Өлөннин ортозында кандый да шылыраш, тытпакташ, чыйкылдаш угулат. Кискенин конуп жаткан тыдында база кыдыраган, чыйкылдаган тындулардын табыжы угулат. Жаан сары көстү куш кайдан да учуп келеле, будакка отуруп алды. Ол сары көстөриле жерден нени де шиндеп көрөт. Анча-мынча бололо, талырт эдип, уча берди. Жуугында аркада куран тескинип багырат. «Агаш ортозында конорго кандый жилбилү. Нени ле көрөрүн, угарын. Айылда чычкандар эмди жайым мантагылап турган болбой. Ээм мени таппай калала, санааркап турган болор» — деп, Киске сананып отурат.

Түн ортозы киреде Киске жык ла уйуктай берди. Ол бүгүн чычкандарды тойо ло жиген. Олор мында толтыра. Көрүк чын айткан эмтир. Ару кей арыган-чылаган Кискенин сынын серидет. Макалу ла козырыктап, күлүк тен жайымжып уйуктап жатты.

Ол күн Киске эрте турган. Тан агарып келген туш болгон. Куштар уйуктап ойгонгылап, эмди тал-табыштары там ла көптөп турды. Кечеги ле куран ошкош, эки-үч оос багырып ийеле, токтоп калды. Киске тыттан түжеле, чычкандар тудуп жиирге атанды. Бир чирик жадыктын үстине отуруп алала, кетей берди. Удабай жадыктын алдынан боро чычкан борос эдип, чыга конды. Киске оны кап ла тудуп, ойто жадыктын үстине чыкты. Ол мынайда кетежип, чычкандарла тойо ажанып алды. «Эмди нени эдер? Жок, жагыскан кунукчылду, эби жок неме турбай. Ого жүк бир нөкөрлү болгон болзом, кандый жакшы болор эди деп, Киске чала кунугып турды. Айылда болзо, кижинин куучыны, арбанганы, айыл тындуларынын табыштары — ончозы ла угулар эди. Ары-бери баскындап турала, бир тыттын тюзине келди. Анда көнкөрө салган казандый, чокпок неме жатты. Ол чокпокто тоозы жок кандый да кичинек немелер кыймыражат. Киске мындый немени качан да көрбөгөн. Ол жилбиркеп, кайкап турат. Онон ол

чымалыларды көрүп чөкөйлө, теп ле тегин соодоп, баскындап жүрди. Кечеги сары Көрүк кайда не деп Киске эбиреде аяктайт. Неме ле билдирбейт. Туштаган болзо, куучындажарга бодогон ошкош.

Жайгы күн там ла изип турды. Киске бир кырланга чыгып келди. Мында кандый да истер жадыры. Оны аяктап отурганча, «корт-корт» эткен табыш угулды. Кырланнын алты жанына чанмак мандайлу чочкого түней ан чыгып келди. Ол бир орого «јенилденип» алала, жерден нени де бедреп, өлөннин ортозын жыткарат. Киске тыттын' будагына чыгып алала, лаптап көрүп отурды. Учунда торт чыдашпай сурады:

— Сен кем болорын? Чочконун балазы дезен?

— А-о, кем мында унчугат?! Көрүнбес бу кайда немези? — деп, Борсык чочыганына ары-бери алырандайт.

— Мен — Киске! Сан өрө көрөөр, өрөкөн, сан өрө! — деп, Киске үстинен төмөн көрөт. — Слер не, сан өрө көрүп болбой турганаар ба?

Борсык сан өрө көрөргө албаданат, је бу ого јенил ле керек эмес болды.

— Киске дедин бе? Ол кандый андый ан болотон? Бу карыганча ондый ан бар деп укпадым. Је, бери түш, куучындажарыс.

Киске будактан јерге калып түжеле, Борсыктан јалтанып, онон бир канча ыраагында отурып алды.

— А, бу Киске эмди сен бе? Бу бир шүлүзин деп шулмуска түней турбайын. Бат-аазын барып, сен ол јеткердин төрөөни болорын ба? Айлын сенин кайда эди? — деп, Борсык Кискени јилбиркеп аяктайт.

— Шүлүзин деген немени мен көрөрдө көрбөгөм, угарда укпагам. Мен мынан озо кижинин айлында жүргем. Анда слерге эмеш бүдүштеш Чочко деп неме бар. База куртулдап, јер түртүп жүрер. Слер чилеп сан өрө јакшы база көрүп болбос — деп, Киске Борсыкка јартайт.

— Кайдан билер, айса болзо, озор менин төрөөним. Сен мында нени эдип жүрүн?

— Мен кижинин курсагын уурдап јийле, чыгара сүрдүрип ийгем. Эмди мен — јайым ан. Нөкөр бедреп жүрүм. Слер меге нөкөр болорыгар ба? Нөкөрлү болзо, јакшы-ы не.

— А сен неле курсактанып турган? Кайда кыштап турган?

— Мен чычкандарла, кушкаштарла, кижинин айлында жүргемде сүтле — онон до өскө нек-сак курсакла азыранадым. Агашка чыгала, кучыйактарды кетейдим. Онон өнөлөп келеле, кап ла тудуп аладым. Чычкандарды жерден кетеп тудадым. Менин тырмактарым, тиштерим ку-урч. Кышка курсак белетебейдим, ичеген де каспайдым. Кижинин айлында кыштап-јайлап, анда ла ажанып жүредим — деп, Киске тоолоп ло турды.

— Курч тиш, тырмак менде де бар. Мен жерден ичеген казып, ондо кыштап жадым. Курт-когыстар, жыландар јиирге сүүйдим. Агашка чыгып болбозым. База јер чукчып, тазылдар јиирге ден макалу неме, јастын тулаан айы келгенче, кыжыла ичегенде уйуктайдым. Кыштай јийтен курсак белетеп аладым — деп, Борсык јартайт.

— Слердин жүрүмигер тын да јакшы эмес турбай — деп, Киске айдат.

— Сенин жүрүмин менинин чик јок артык эмтир ине. Мен болзом, андый јакшы жүрүмнен качан да качпас эдим. Бастыразы ла белен — онон артык не керек? Јарбынып, айыл ээзинен качсан, јакшы жүрүм көрбөзин. Јадар айыл-јуртын јок, белетеген аш-курсагын јок. Корон соок кышты канай өткүретен эдин. Ары ла кижиге јангадыйын — деп, Борсык үредип айтты. — Је, јакшы болзын, Киске. Бачымдап турум. Иш-тожым кө-өп, баштан ажыра.

III

Агаш аразына тенип, јарбынчак Киске база узак ла жүрген. Ол чычкандар, кушкаштар тудуп, азыранып туратан. Күнүн ле сайын онын санаазына тату ак сүт киретен. Сүтти түш те јеринде көрүп туратан. Ого үзеери јаныскан жүрерге кунукчылду болгон. Кижинин айлында болзо, айылдаш кискелерле де мыйжындап жүрер эди. Айла, агаш ортозына јаныскан жүрерге коркымчылу, јок, ол ас, а јеткерлү деп айдар керек. Бир катап ол шүлүзиннен куды тын ла чыккан эмей. Чет агашка чыгала, мынаар ла көрөин дезе, коштой тыттын јоон олбыгында чоп-чоокыр ан јаткан. Ол Кискеге түней болгон, је јооны коркышту. Онын көстөри сары отло јалтырап турды. Киске «мяу-у» деп маарап ийеле, јыраанын ортозы дөөн калыганын билбей де калган эди. Онон он кырланды ажыра мантап, ондонып

ле келзе, јаан суунын жаказында саста эмитир. Жажыл бакалар электеп тургандый, «бап, бап, бат тапту» дежип чуркуражып, бапылдажып турдылар. «Жок, мындый жүрүм жарабас, жанар керек. Менин ээм мени чыгара сүрбес ле болбой? Айыл-журтта чычкандар да көптөп калган болбой?» — деп, Киске сананала, кижинин айлын көстөп кокпондодып ийди.

Онон ло бери Киске уурданбас, жарбынбас болуп, эмдиге жетире кижинин айлында жүрет.

IV

Je бир катап Киске Мяукович айыл-журттын тындуларын бичик-биликке үредерге шүүнип алды. Ол бастыра тындуларга жар эдип, «деремненин үсти жанында төстөктин бажына жуулзын» деп жакыды.

Ончо тындулар бичикчи болорго сүрекей күүнзегендер. Жакылта айынча ончолоры: ийттер, уйлар, койлор, аттар, кискелер, чочколор, кастар, такаалар ла пөтүктөр төстөктин бажына жуулышты.

Киске Мяукович оморды мында сакып отурган эмитир. Ончо тындуларды эбире отургызып ийеле, мыкынданып, танзыркап, куучынын мынайда баштады:

— Эмди кандый ой? Жирменчи чактын учы жууктап клеет. Эмдиги ойдө бичик билбес неме — ол эш кереги жок, жартын айтса, тузазы жок элемент. Улус айга-күнге учкулап баргылап келет. Ийттер де, Белка ла Стрелка, ол өрө турган космос деп жерге баргылап келген эмес беди? Айдарда, бүгүнгү күннен ары мен, Киске Мяукович, слерди, укумалдарды, бичик-биликке үредейин деп. Je урокторго бир де тынду оройтыбазын. Үренетен школыс бу төстөктин бажы. Jарт па?

Онон Киске Мяукович сарбак сагалдарын сыймап, тобракка бир тегеликти чийе тартала, такааларга ла пөтүктөргө баштанды:

— Бу кандый буква болор, куш укту немелер?

Такаалар ла пөтүктөр көстөри жап-жап эдип, баштарын бир жаны жаар, онон база бир жаны жаар салгылап, тегеликти аыктап, чек ондогылабай отургылады. Учынды ла ак пөтүк кызыл жалаазын силке согуп ийеле кыйгырды:

— Бу буква ку-ка-ре-куу болор!

— Ээ чалтоо, Петя, жастыра! Отур, сеге бир! — деп, Киске Мяукович маарады. — А бу такаалары канайып калган? Тегинде

болзо аайы-бажы жок калактажат не! Je Петя айдып болбогондо, омор чорты билетен эди база.

Эмди кастарга айдарга келишти. Тобракта тегеликти көргүлөп, көстөри жап-жап эткилеп, бойлоры ортодо нени де араай шымырашкылап отургылады. Учы-учынды ада кас чичке мойнын чөйди:

— Бу буква га-га-га ошкош не?

Киске Мяукович куйругын булгай согуп, сагалын сыймап, жескин-ген айасту айтты:

— И-та-тай, бу ла куш укту немелер өрө чыкпайтан эмитир!

Эмди Киске Мяукович чочколорго лаптап көрөлө, он колын жаныды:

— Эй, кантыраш түрткүндер! Слердин очырат жеткен. Айдыгар!

Үргүлөп отурган чочколор бойлорынын адын угала, кулактары талбагдажып, күрт-күрт эдип чыктылар. Онон эне чочко жаан эстеп ийеле, чап-чап этти:

— Бу буква хрю-хрю турбай база.

— Ы-Ы-ы, жытту түрткүндер! Чорты да ондобос чочколор слер! — деп, Киске Мяукович жерге түкүрип ийди.

Чочколордын кийнинен койлор: «Бу буква ма-ма-ма, бэ-бэ-бэ» — дежип үн алышты. Бу да каруу Киске Мяуковичке жарабады.

— Эй, шыйдам куйруктар! Эмди слер айдыгар — деп, ол уйларга баштанды. — Сүт берип турган көөркийлер билгилеер ле болбой.

Уйлар куйруктарыла бел сабап, көстөрин жумуп алган кепшенгилеп жаттылар. Омордын адынан бир торбок бука мыш-ш-ш этти:

— Быш-ш, быш-ш, акыр-акыр, бу не атазы эди? Ээ, бу мө-мө-мөө буква турбай.

— Ы-ы-ы, көк жиндер, көдүртке көрмөстөр! Чорты да чотоп билбес шыйдам куйруктар! — деп, Киске Мяукович жердин тобрагын буркурада тепти. Онон өкпөзи өчүп — Алдырбас, сүт беречи уйлар, — деп айтты.

Уйлардын кийнинен аттар:

— Бу буква и-йо-о, и-йо-о болор дежип киштешти.

Бу да каруу үредүчи кискеге база чек жарабады. Ол аттарды арбап божойло, ийттерге баштанды:

— Је, ийттер, слер билер болорыгар ба?
Ийттер Киске дөөн кылчас эдип көрөлө, ыркыранышты:
— Бу буква гав, гав, ыр-р, ыр-р болор.
— Јок, күндүлү ийттер! Јастыра — деп, ол ийттердин алдына жылбындап ийди — эмеш сананзаар таап ийереер ле.
— Эмди кискелерге, карындаштарга, сөс берилип јат.
Кискелер-карындаштар сагалдарын сыймай согуп, јердеги тегеликти ајыктап маарашты:

— Бу букванын ады мяу, мяу. Канай мыны ончолоры ондогылабайт!

Мындый карууны угала, Киске Мяукович мыкынын тайанып, сагалы сарбандап, көстөрин жапылдадып, ончо тындуларга тееркеп айтты:

— Бат, бат, уктыгар ба, көлчиндер? Кискелердин айтканы чын болды ба? Кискелерге ле туратаныгар јок эмтир! Је эмди бистин айтканыс чылап, мяуу, мяуу деп айдыгар, укумалдар!

Бу тушта кажы ла тынду бойынын үниле үнденип чыкты: кастар, такаалар калактажат, чочколор күртүлдежет, аттар киштежет, койлор мааражат, уйлар мөөрөжөт, ийттер үрүжет, кискелер мааражат.

Мындый аайы-бажы јок табыштан Киске Мяуковичтин куды чыкты. Ол төнди төмөн торт ло сурт эт калды.

Бу ла күннен ала «үредүчи» Киске айыл ичинен ас чыгат. База катап тындулар үредер деп сананбай јүрет. Каймак та уурдап јибейт. Јажы јаанап, жадыжы көптөй берди. Обы-јибиде јоголды.

АЙУ — АГАШ КАРУУЛДААЧЫ

Мөштү тайгада одус тийин јуртаган. Агаштын көндөйинде уйаларына оло тобоголор тажып туратандар. Бу тайганын агаш каруулдаачызы айу өрөкөн болгон. Бир катап тийиндерди јууыла, олорго мынайда айтты:

— Бери угаар! Слер көп кузук тажып јадаар. Өскө ан-куштар керегинде база сананар керек. Өйинен өтпөгөр! Онон башка мен слерге тобого тажыырын чек токтодып саларым.

Тийиндер бойлоры ортодо шымыражып ийеле, айуга айттылар:

— Ачинбагар, күндүлү агаш каруулдаачыбыс! Биске канча

кере кузук аларга јараар?

— Кажы ла тийин јүс тобогонон алзын. Једер бе? — деп, айу тийиндерден сурады.

— Мындый көпти бис кайдатаныс? — деп, тийиндер үн алышты.
— Бу тийинге јүк ле бир тобого керек, а мынзына — эки, онзына — төрт, түкү ол отурганына — сегис. Мынайда јөптөжип алактар: баштапкы тийин бир тобого алзын, оны ээчий кажы ла тийин озо алган тийиннен эки катап көп алып турзын.

Агаш каруулдаачы айу сүүне берди: «Бат, соксоо немелер!»

А тийиндер онон артык сүүндилер: јаан өрөкөнди эп-сүмелериле макалу мекелеп салдылар.

Ненин учун оло онойдо тын сүүнген болотон? Сананып көригер, балдар.

АЙЫЛ ТЫНДУЛАРЫНЫН ЈУУНЫ

Бир катап айыл тындулардын јууны болгон эмтир. Јуунда сок јаныс сурак турган: «Мен кижиге кандый туза јетирип јадым?» Јуунды өткүрерге председателине атты, качызына ийтти туттылар. Јуунга аттар, уйлар, койлор, чочколор, эчкилер, кастар, такаалар, ийттер ле кискелер јуулдылар. Председатель ат тындуларга баштанып, араай јобош үниле айтты:

— Нөкөр тындулар! Бүгүн бис бир јаан сурактын аайына чыгар керек. Бойыгар билеригер, бис ончобыс кижинин килемјизинде јүрүп јадыс. Кижиде биске азырал белетеп, азырап јат. Бисти арчып, арутап, јадатан јеристи јазап берет. Кижинин мындый јаан килемјизине бис ончобыс ого кандый да туза јетирер учурлу. Аттардын адынан мен айдып јадым: «Аттар кижиге минип јүрерге, кош тартарга керектү. Је эмди уйлар айтсын, кижиге кандый туза јетирип турганын».

— Бис кижиге сүт берип јадыс. Этти база бередис — деп, ончо уйлар эптү-јөптү айдышты.

— Бис узун, јымжак түк ле семис эт бередис — деп, койлор мактанды.

— Бис јылудан јылу ноокыбысты ла үстү-јуулу эдисти берип јадыс — деп, эчкилер ээк сагалдарын јайкагылайт.

— Бис ак таштый боп-болчок јымырткабысты ла амтанду эт

бередис — деп, такаалар үн алышты.

— Бис айыл-юрт каруулдап жадыс — деп, ийттер тынзындылар.

— Бис чычкандарла тартыжадыс — деп, кискелер көкигилейт.

— Же чочколор ло кастар не унчукпай отураар? — деп, ат сурады.

Чындап та, кастар ла чочколор кижиге кандый туза јетирип јат? Чочколор, кастар санангылайт ла санангылайт, је бир де аайлагылабайт.

— Кастар ла чочколор чортын да тузазын бербей турган эмтир. Олорды кижиге тегин ле јерге азырап јат. Чочколор, карын, јаманын јетирип јат: маалага кирер, айыл-юрттын јанын ончозын антаратентере түртер. А кастар калактажар ла калактажар... Айылдын јаны ару-чек јатпас, аайы-коойы јок чачкылаар — деп, оос алган ийт айтты — Протоколго бичип салар керек: «Чочколор ло кастар чорты да кижиге бербей јат. Олор тузазы јок тындулар, тууразынан келген немелер».

— Јок, бис кижинен барып сурайтаныс: бис тузалу тындулар ба, јок по? — кас ла чочко председатель атла, сөс айткан ийтле јөпсингилебеди. Онон кас ла чочко кижиге келеле, сураган эмтир: «Бис кижиге туза јетиредис пе?»

— Кажы ла тынду тузалу эмей. Кастар јымжак јун, јакшы токтоу эт берет, чочколор дезе семис эдиле бисти азырайт. Тузазы јок малды, кушты кижиге азырабай јат — деп, кижиге олорго јартап берген.

Сүүне берген тындулар солыктаганча јуун болуп турган јерге јеттилер. Сүүнгендерине тыныжы буулып, јаныс үнле айдышты:

— Бис эт, јымжак јун берип жадыс!

— А бу чочкогор база јунду немегер бе? — деп, кискетыйтылдада катқырат.

— Јок, јымжак јунды јаныс ла кас берип јат.

— Чочкодо јун јок, анда эт ле бар — деп, кас көөрөп турат.

— Ондый болзо, протоколдо байа бичигенин кырып сал, ийт.

Онын ордына мынайда бичи: «Кас ла чочко эт, кас ого үзеери јымжак јун берип јат. Олор тузалу тындулар». Је, сурак бар ба, тындулар? Сурак јок болзо, јуун божогон — деп, председатель ат јарлады.

Эмди айылдын ончо тындулары эптү-јөптү жүргүлейт, кажызы ла эзине тузазын јетирет.

КОЙОНОК МИШУТКА

— Ой, о-ой, Мишутка! Бу сенин тонын канай үзе үлтүрөп-үзүлип калган? Күскүде ле мен сеге апагаш кардый тон көктөп бербей кайтым. Эмди торт көрөр дө аайы јок: кара дезе кара эмес, боро дезе боро эмес, а кандый да шылба-ак, бастыра ла јамачылу. Кемлекемле согушкан болбойын? Үкү ле тепсин сени! — деп, кийим-тудум көктөөчи эж Матрена койоноктын тонын көрүп кайкайт.

— Кыжыла бу бир бөрү, түлкү, үкү деп немелерле согушарга, олордон качып, жыраалардын ортозына јажынып јүрөргө тон-өдүк те үзе элеген. Эмди боро өндү јаны тон көктөдип аларга Слерге айбыланып келдим — деп, Мишутка јылбындап турды.

— Сени канайдар база, Мишутка? Согушпай, кутустанбай араай, јобожынан ла жүргедийин. Бир јылда эки тон эледе кийер кулугур. Бу не аайлу неме! Кече ле бу бир элик Машага өдүк, платье көктөп божоттым. Маша ден модазак ла, јаранчак ла неме. Кызыл сапожка, кызыл платье керек деп турбазынба. Канайдар база? Эреме эмди ондый турганда. Сенин размерин төртөн төрт ошкош эди? Бир төрт-беш күннен кел. Онон эрте болбозым. Шил көзимди та кайда јылытып койгон болбойым? Санаама чек кирбейт. Эртен аптекадан барып көс албаганча неме болбос эмтир. Бар немези бе, айса јок немези бе — деп, көкчи эж бойында кими ректенет.

Та көп, та ас ой өткөн, онызын мен тоолободым, најылар. Је кандык айдын башталарында койонок Мишутка јап-јаны боро тонду салып жүрди. Боро талдардын ортозында ден борос-борос этире сунуп жүрет. Јамачылу эски тонын дезе эж Матрена барбак талдын будагына илип салган турат.

АДА КАСТЫН АРБАНГАНЫ

— Бу сен не болгон, Пөтүшке, аа? Түни-түжиле кыйгырып ла турарын, алгырып ла турарын. Торт кижинин кыртыжына тийер неме. Кејирин кычып, ооруп турган болзо, ары ла докторго барып көрүнөтөн — деп, Кас арбанат.

— Салымыс андый да канайдар оны былар? Ой деген неменин

өдүжин жарлап турбай база — кызыл жалаалу Пөтүшке ада Кастын алдына актанат.

— Сен ле жогынан улус өйди билбейтен туру! Эмдиги улус бичикчи, колында частарлу. Төгүне ле жалан дөөн бултаартпа, эйт, танма.

— Бис, пөтүктер, андый: ары жанынан ла өйди билер болуп бүдүп калганыс. Өйди ончозына айтпаганча, жарлабаганча амыр бисте жок. Түн бол, түш бол — орды ла жаныс.

— Сары тагла камыктын амырын тоскырап. Торт түкү ол ак жаланга барып конордон башка — деп, Кас арбанат-шилтенет.

— Алдырбас, былар. Слердин де ортогордо табышту немелер жок деп пе? «Га-га-га» ла дешсеер, торт кулагынды корголжынла туй уруп ал — деп, Пөтүшке мойнын чөйп, ада Каска өчөжип айтты.

— Же, же, бис, кастар, слер чилеп, ала күне оптолбойтоныс — деп, Кас Пөтүгешке кылчас эдип көрөлө, ары болуп жайбан-жуйбан база берди.

«Мынын ла бүдүжин! Базып та билбес: талтандап-тултандап барадар. Айла куш бис дежер не! И-та-тай мар!» — Пөтүшке ада Кастын кийнинен көрүп сананат.

КОЙОН НЕНИН УЧУН ТОТЫЛДАЙТ

Бу керек бистен ыраак, ыраак өйлөрдө болгон дежет. Ол тушта койондорды жылдык тоого кийдирген эмтир. Ан-куштардын кааны Арслан жуун эделе, мынайда айдыптыр: «Жанарып келген жылды Койон жыл деп адаарыс. Ол бу ла отурган койоннын түгиндий жымжак, койондый омок, кеен ле сергелен жыл болзын. Жер үстинде тынартынду немеге Койон жыл жайым, сүүнчилү жүрүм, ижемчи экелзин. Онын учун Койон жылда ончо ло койондор жаан тоомжыда, күндүүде жүрер учурлу».

Мындый сөстөргө койондор не аайлу сүүнген деер. Олорды эмди бөрү де, түлкү де, үкү де тудуп жибес учурлу. Ол тушта койондордын кылык-жангы, күүн-санаазы текши түней болгон эмес эмтир. Олордын ортозында жүрүмди жакшы жүрбеген, көрбөгөн опту-жиптү, көкинкей койонок болгон. Кержейип алып, кезикте тен мактанып та турар. Ай-уй деп айтканын кулактын кырына да укпас.

Же бат, Арслан кааннын айтканын угала, ол там көкип, көөрөп жүрер боло берген: «Бис койондор — Койон жылдын ээзи! Биске эмди кем де тийер учуры жок. Бис слерге тойу-ток курсакту, жымжак ак карлу, амыр салымду жыл сыйлап турус. Алдында чылап коркыбай, эмди коолодо-сыылада кожондоп жүрерис.

Койон жылда бу бойыс
Кожон-коотло жүрбейис.

— Токто, кулугур! Өйинен өтпө! Койон жылда койондордын тоомжызын, магын төмөн түжүрбе, уйатка салба — деп, аксагал койондор жакыйтан.

Же меези тайыс, көкинкей койоноктын көксине бу сөстөр эмеш те илинбейтен болгон. Ол анча кире көөрөгөн, көкиген, керек дезе ан-куштарды шоодып, жүзүн-жүүрленип турар. Уксаар да онын мындый тенекусү кожондорын:

Жырааларда жолымды
Жыдымар түлкү билбейтен.
Боро талда уйамды
Болгон неме таппайтан.

Көзи канду бөрүлөр
Көдүрөзи өлгүлеер.
Сары көстү үкүлөр
Бу Алтайда жогылар.

Түрени жошкын түлкүлөр
Түкүрейин слерге.
Чычкан курсакту немелер
Чукурайын слерге.

Ан-куштар мындый шоодылганду кожондорды угуп чыдабай, Арслан каанга комыдалду угузу бичик ийген эмтир. Арслан каан тындуларды жууила, жуун өткүрген болуптыр. Бурулу койонок ончо андар-куштардын алдында үн де жок борорып калган турган.

— Койондор мактангылап, өткүрө көкий бердилер! Арткан ан-куштарды өчөп, жамандагылап жүргүлейт — деп, жуулган ан-куштар ончозы чуркурап чыктылар. — Койондорды жылдык тоодон чыгарар керек!

— Лок, бис олорды жылдык тоодон эм тургуза чыгарбазыс.

Бастыра койондор андый эмес. Јаңыс ла бу бир тайыс меелү, жука сагышту неме бастыра койондордын ак-чек адын шоодылганга, каткыга тўжўрди. Мынын алдында ол јобош ло койонок болгон эди. Өткүре тилгеребезин, ан-куштарды айткылап, шоотпозын деп, кызу темирле тилин кыскарта каарып салар керек — деп, Арслан каан кизирт эдип, кату жаргызын чыгарды.

Кату жаргыны угала, койондордын көстөри мандайларына чыга конды. Оосторынан јаңыс ла «то-то-то» деген үндер угулган. Оосторын ачып көрөрдө, тилдери тескери тартылып, кыскарып калтыр. Јүректери согуп-сокпой турган. Көөркийлер жаргыны угала «токтогор, кааныбыс, баш болзын слерге. Ол тенек койонок токтоп калар» — деп, айдарга санангылаган ошкош. Је коркыганынан улам оосторынан јаңыс ла «то-то-то» деген тунгак үндер чыккан. Онон ло бери койондор эн ле јобош, эн ле амыр ла коркынчак анычактар болуп, јылдык тоодо артып калганы ол эмтир. «Токтогор, токтогор» — деп айдарга эмдиге јетире албадангылайт, је айдып болбой кинчектенгилейт. Оосторынан јүк ле тотылдаган үн чыгат.

ЈАЛТАНБАС ПӨТҮК

Такаа балдарыла кожо тышкары јүрди. Ол балдарын курсак таап јиирге үредип турды, Пөтүк келеле айтты:

— Сен балдарынды мында не тудуп јадын? Бу јерде не де јок. Такаалар үзе јип салган. Балдарын да мында ару кейле тынбайт. Барактар, мен слерди агаш ортозына апарарым. Анда сенин балдарын јайым ойноор, јакшы курсак таап јигилеер.

— Јок, јок! Мен коркып јадым. Балдарымды шонкор тееп апарар.

— Коркыба! — деп, пөтүк айдат. — Мен слерле кожо болорым. Мойнымда јараш јундарымды атрайтып, канаттарымла талбып, мынайда кыйгыарым: «Иу-у-у!». Ол тушта ончо шонкорлор коркыйла учкулай берер.

Удабай ончозы пөтүкке баштадып, агаш ортозына келдилер. Такаанын балдары ары-бери мантажып, ойногылайт, сүүнгилейт.

Эбире ончозы амыр, тым. Је кайдан да шонкор келеле, јем бедреп, үстинен төмөн јерди ширтейт. Пөтүк корколо, «ку-ка-ре-ку-у!» деп, алгырып ийди. Онон капшай ла өлөннин ортозына јажынды. Эне такаа кыйгырат: «Менин канадымнын алдына капшай јажынар!» Балдары мантажып келди. Энези оморды канадынын алдына јажырды. Бойы үрпейип, шонкорло соғужарга белен болды. Шонкор кейде айлана учуп, јерде јем көрүнбесте, уча берди. Ол уча ла берерде, пөтүк өлөннин ортозынан танзыркап чыгып келди.

— Бу кандый мындый неме, пөтүк? — деп, эне куш айдат. — Сен ончо шонкорлорды сүрүп ийерим дедин не? Је јаңыс шонкорды көрөлө, кудын чыгып, өлөннин ортозына шып эдеердин.

— Э-э, сен нени билерин! — деп, пөтүк үшкүрди. — Өткөн јылда ол ло шонкор менин кызыл јараш јалаамды јара тарткан эди. Мен оны танып ийеле, бир ле эмеш өйгө ого көрүнбеске бодогом. Је ден бир ле минутка не. А тегин анайда мен шонкордон бир де коркыбайдым.

Пөтүк бажын омок көдүрип, ары-бери, сан өрө ајыктайла, јерди тырмактарыла казып, чачып турды.

Эне куш оны лаптап угала, каткызы келди. Онон балдарын эчидип јанып ийди.

ЭШТЕК ЛЕ ИЙТ

Бир катап эштек ле ийт кожо баргылап јатты. Эштектин белинде калашту таар болгон. Барып јадала, јолой омор аштаган да, арыган да. Эштек өлөн отой берди. Ийт өлөн јиир эмес. Ол эштектен калаш сурады. Је эштек бербеди. Ийт ого нени де айтпады. Омор онон ары баргылады. Кенетийин оморго удур бөрү келеткенин көрүп ийдилер. Коркыганынан тыркыражып, эштек ийтке айтты:

— Сен мени бөрүден корып аларын дезен? Чып ла чын дезен?

— Јок — деп ийт айтты. Кем јаңыскан ажанган, ол јаңыскан коруланар учурлу.

Онойдо эштекти ийт тын ла коркытты. Је бөрүни сүрүп ийди.

АЙУ ЛА КОЙОН

Айу койонды көрүп ийеле, ого айтты:

— Койон, мен сени жиirim!

— Сен мени канай жийтен? Мен сенен күчтү инем!

Айу кайкай берди:

— Жок туру, сен кичинек анычак инен.

— Агаш аразы барак. Бис экүнин кемистен аңдар коркор, ол күчтү болор.

Орык жолло экилези агаш аразына бардылар. Койон эн алдында барадат. Айу дезде кийинде. Ончо аңдар айуны ыраактан ла көрөлө, туш башка мантагылайт. Койон күлүксинип турат:

— Көрдин бе? Менен аңдар канай коркыгылап жат!

Айу кайкап турды:

— Чындап та, сенен ончо аңдар коркып жат. Мен бойымнын көзимле көрдим, канай олор качкылап барганын. Сен менен күчтү эмтирин.

Айу койоннон корколо, агаш ортозына мантай берди. Койон оны көрүп, каткырды ле каткырды. Сүреен узак ла тын каткырганынан улам үстиги эрди жарыла берди. Онон ло бери койон жарык эриндү жүрер салымду болуп калды.

КӨЧҮРИШТЕР

СҮМЕЛҮ ТҮЛКҮ

Сүмелү түлкү курсагын бедреп, агаш ортозыла базып жүрди. Онойып жүргенче айу өрөкөн туштады.

— Кайдан келедирин, карындаш?

— Андап ла жүрүм, акабыс.

Айу түлкүни аыктап айтты:

— Же, төрөөн-туган аңдар болуп, кожо курсагыс азыранып жүрек пе?

— Не болбойтон? Карын жакшы! — деп, түлкү жылбындады. Экү онон ары баргылады. Ажуга чыгып келгилеерде, удур аң туштады. Сүмелү түлкү айуга шымыранды: «Курсак бойы базып келди». Айу калып барала, сыгынды жыга тажып ийди. Түлкү эбیره мантап, сүүнип турды:

— Кандый кө-өп эт, кандый кө-өп жуу!

— Же ажанаң, карындаш — деп, айу бачымдады.

— Акыраар, акабыс. Онын эди тан атканча соозын: ол тушта артыктан артык болор — деп, түлкү айуга айтты.

Айу бу шүүлтеге жөпсинди. Тан атканча уйуктаарга жадып ийдилер. Айу өрөкөн жаткан ла бойынча козырыктай берди. А түлкүге ол ло керек болгон: аңнын жуузын ончозын кодорып, кыртап, койын-кончына сугуп, жириң жип алды. Онон тан атканча уйуктаарга жадып ийди. Эртең тура айу эрте туруп, түлкүни ойгосты:

— Эй, карындаш, эт сооп калды? Тур!

Түлкү туруп келди. Экү этти жип баштадылар. Айу көрүп турза, анда бир де жуу жок эмтир.

— Ээ, үсти-жууны кем жип салган? — деп, айу түлкүге көрди.

— База ла бу бир уурчы жекең болбой?

Айу оныла жөпсинди. Экү онон ары бардылар. Түлкү айунын кийинен базып, туйказынан койны-кончынан жуу кодорып, ажанып алат. Олор онойып көп күндөр барган. Учы-учында айу торолоп баштады. Онын түлкү дөөн көрөри көптөй берди.

— Ээ, карындаш, бу сениң оозың не үстү? Аңнын жуузын сен ончозын сыйралан эмезиң бе?

— Ой, акабыс, слер нени айдазаар? Мен бойымнын ич жуумды жип турбай. Слер де оной эдигер.

Айу аамай ла бачымат болгон. Ичинин терезин күчтү

тырмактарыла жара тартала, ич жуузын чыгарып баштады. Түлкү мыны көрөлө маказынды:

— Бат, аамай тенек! Бойың бойы өлтүрүп жат!

Айу ого удур тап этти — түлкү ары болуп качты. Жарык ичинен ичегелери төгүлүп, жыраа-будакка илинип, айу өлө берди. Сүүне берген түлкү сананат: «База тенек, аамай ла неме. Бастыра эт-жуузын меге арттырып салды». Айунын эт-жуузыла жыргап, түлкү узак ла жатты. Эт-жуунын тал-ортозы божоды. Мынайып жайымжырап жатканча, бир күн база бир айу жеде конды. Түлкү айунын артканын бүдүн жаныла өрө эдип антарып салды. Бойы жанында ыйлап отурат. Кырдан түшкөн айу сурады:

— Өлгөңди не каруулдап отуруң?

— Бу мениң эң артык најым болгон.

— Көстин жагыла нөкөринди тиргизип болбозың. Жаткай ла ол мында. Кожо баралык, мениң најым болорың.

Сүмелү түлкү айула кожо барды. Жолдо айу онон сурады:

— Сен кемнен эң тың коркып туруң?

— Эң тың мен кижинен коркодым. Онын жаспас огынан, бек жаакту чакпызынан.

Айу каткырды:

— Ха, ха, ха, айры бутту алдастан коркон! Мен олорды бойым коркыдадым.

Түлкү сурады:

— А слер кемнен эң тың коркодоор?

— Мен эң тың торлоолордон коркодым. Барып ла жатсан бу ла алдыннан ти-р-р-р эдип учуп чыгар.

— Ээ, карындаш, бу куштарла мен азыранып жүредим. Слер кандый күчтү, кандый жаан, а кичинек куштан коркып жадыгар.

Айуга уятту боло берди. Ол түлкүге айтты:

— Же маргыжак, кем озо курсак табар.

Түлкү жөбин берди. Экү эки башка айрылды. Курсак бедреп баргылады. Удабай түлкү жеде конды. Эки торлоо тудуп алган: бирүзи тың жок, экинчизи тынду. Көрүп турганча ла айу жайбан-жуйбан жетти. Аксандап турды. Түлкү өчөп каткырат:

— Ээ, акабыс, слердин коркыбай турган кижилеригер слерди аткылаган ба? Бат, менен слерге база сый! — деп, айунын сыранай ла тумчугынын алдына тирү торлооны божодып ийди. Айу

коркыганына кийин будына отура түшти. Түлкү айдат:

— Мен слерди эмдеерим. Меге эки курч таш таап беригер.

Айу таш бедреп барды. Түлкү от салды. Удабай айу эки курч таш экелди. Түлкү ол таштарды отко салып кызытты. Анча-мынча өйдүн бажында таштар кызый берди. Түлкү сүмеленип, айуга айдат:

— Слер акабыс, чыдажыгар. Мен слердин шыркагарды эмдеерим. Бу изү таштарды шыркагарга саларым. Удабай ла жазыла беререер.

Айунын шырказын ача тартып, ол дөөн кызу таштарды сугуп ийди. Айу калактайт: «Ох, ох, изү жип жат, өртөп жат, ичи-буурым күйет!»

Түлкү айуга кыйгырат:

— Мен слерди быжырып, мен слерди өлтүрип салдым, акабыс!

Оны угала айу, чындап та, өлө берди. Сүмелү түлкү база бир канча өйгө айунын эди-жуузыла жыргады. Онойып ол айунын тал-орто эдин жип салды. Мынай сайрап жатканча кайдан да бөрү келди. Айунын артканын бүдүн жаныла өрө эдип түлкү антарып салды. Бойы жанында ыйлап отурат. Көк бөрү тын жок айуны аяктап, түлкүнөн сурады:

— Өлгөнди не каруулдап отурун? Оны тиргизип болбозын ине.

— Билереер бе, ол менин эн артык најым болгон. Оны жаныскан арттырарга меге сүреен карам не, былар.

— Көстин жажыла најынды тындандырып болбозын. Онын ордына кожо баралык, најылар болорыс.

Олор экү онон ары бардылар. Кырды кырлап барып жадарда, жердин кучазы мантап келип жатты. Бөрү таш ажыра жажынды. Түлкү барбак жыраанын алдына жада түшти. Бу ла жаба jedип келген кучаны бөрү жыга тудуп ийди.

Түлкү эбире мантап, «канча кире эт-жуу, тойу курсак» деп тын ла сүүнет.

— Эмди макалу ажанарыс — деп, бөрү ачапанат.

Түлкү ойто ло сүмеленет:

— Акыраар, акабыс, онын эди соозын! Эртең жириис. Сүреен амтанду болор! Эмди амырап уйуктаактар.

Бөрү жөпсинди. Ол жаткан ла бойынча шык ла уйуктап калды. Түлкүге ол ло керек болгон. Жаан болчок ташты жүк арайдан тоголодып экелеле, уйуктап жаткан бөрүнин куйругына буулап салды.

Онон тыныда бөрүге кыйгырды:

— Капшай качаак, карындаш, анчылар келет!

Уйкузы жетпеген бөрү тура конуп, бырт ла этти. Куйругы тырс ла эдип үзүле берди. Мантап барадала ичинде сананат: «Ээ, анчылар менин куйругымнан туткулап алган турбай. Же карын, тирү артканым ол до жакшы». А түлкү дезе анда ла артып, кучанын эди-жуузын жип, сайрай берди.

Же бат, түлкү жаантайын ла мынайда андарды төгүндөп, эп-сүмезиле курсагын азыранып жүрет.

Эскимос чөрчөк. 1992 мечин жыл, күчүрген ай.

БАЛБАКПАШ ЛА БУЛАН

Бир катап булан көлдин жаказыла барып жадала, бойынын сүр-кеберин көрүп ийди. «Кандый мен жараш! Мүүстерим мени кееркедет!» — деп, онон ары сүүнип барадат. Көлдин ару суузында балбакпашты көрүп ийеле, токтой түшти. Балбакпаш дезе бажын суудан чыгарып алала, буланла андыжат:

— Эй, чарбак карын, соксоо бажында тазыл, буттарың ийне ошкош чичке-е, куйругың жок.

Булан сананат: «Же мен жараш инем, мүүстерим айры-тейри, буттарың жүгүрүк, мен андый деп, ончо андар чотогылайт. Акыр, бу балбак башту немени үретпезем көр алзын!». Жаан оосту, жаан башту балбакпашка айтты:

— Эй, балыгаш, бери жуукта, мен жакшы укпай жадым. Мында куучындажарыс.

Балбакпаш жаратка жууктап келди. Булан эптенип алала, мүүзиле балбакпашты жаратка чыгара чачып ийди:

— Андый керек сеге, жескимчилү балыгаш! Кургак жерге жүрерге эмди үренип ал!

Балбакпаш тыныжы жетпей жайнайт:

— Сууга мени ойто чачып ий, божодып ий! Оозым кургайт, куйругым кургайт. Слерди электеп эмди качан да каткырбазым.

Булан күүнзек, жүреги жалакай ла жымжак болгон. Ол балбакпашка бүдүп, оны сууга кайра чачып ийди. Балбакпаш суудан

бажын катап ла чыгарала, буланла андыжат:

— Эй, бараксан, буттарын узун да болзо, түрген мантап болбой жадын!

Булан кородоп айтты:

— Јок, бу сен јаан оос, јараттан да ойто сууга түжүп болбойдын!
Туйгакту аңдардан менен түрген мантаар ан јок.

Балбакпаш айтты:

— Сенин мүүстерин јаан олбык будактарлу агашка түней:
мантазан ла арып каларын.

Булан көөрөп чыкты:

— А не, мантаарга жарыжак па, јүдек неме?

Балбакпашка бу ла керек болгон:

— Көлдү айландыра бу ла јериске јетире жарыжак. Мен суула,
сен јерле.

Булан балбакпашка јөбин берди. Ол јенип аларына иженип турган.

Балбакпаш көлдин ончо балбакпаштарына табыш јетирди:

— Булан мантап бараадып, «сен кайда?» деп суура, «мен мында, мен мында!» дегер. Онойдо бис буланды кезедерис. Мен јеримде артып каларым.

Булан јаратла мантап барадып, сурайт: «Сен кайда? Сен кайда?» «Мен мында, мен мында!» деп каруузы угулат. Булан маңын тыныдып, база ла сурайт: «Сен кайда, сен кайда?» «Мен мында, мен мында!» — деп каруу угулат. Булан байагызынан тын мантайт. Уур мүүзи бажын јайат, мойны чылайт, ман бажына сурайт: «Кайда сен, кайда сен?». Ончо балыктар үн алыжат: «Бис мында, бис мында! Сен учында арттын!». Арыганынан, ачынанынан күчи чыгып, једер јерине булан јук арайдан јетти. Тынастайт, тизезине отура түшти, уур мүүстү бажын јерге салды.

Балбакпаш суудан бажын чыгарып айдат:

— Је, јаан мүүс, кем түрген мантап јат?

Булан күүн-күч јок айдат:

— Сен, сен! Јаан башту да болзон је капшай мантап турган эмтирин. Торт аайлабайдым: менин буттарым кайткан? Оныла не болгон болотон?

Эскимос чөрчөк. 1992 мечин јыл, күчүрген ай.

СООК КҮНДЕ

Кышкы күн жап-јарык тийет. Кар күнге мызылдайт. Агаш соокко тызырайт. Јыраалардын ортозынан кичинек ак јерге койон чыга конды. Кенетийин чынырып ийеле, тамаштарыла кулагын јаба тутты:

— Ой, менин кулагымнан кем чымчып ийди?

Эбире көрди: кем де, не де јок.

Бу ок агычакка кайдан да түлкүнек једе конды. Кыруга алдырткан агаштарды јилбиркеп көрөт. Онон тумчугын табаштарыла јаба тутты:

— Ай! Менин тумчугымды кем кадап ийди?

Ары-бери ајыктады: не де јок.

Агаштардын ортозынан булан чыкты. Бүр јип кепшенет.

— Ух, сени! Кем менин кулагымнан тартты?

Эбире көрди: ак кардын ортозында эки каргаа отурды.

— Эй, кардын үстинде не отурыгар?

— Буттарысты јылыдадыс.

— Менин кулагымнан слер тартып ийдеер эмеш пе?

— Јок!

— Айдарда кем болотон?

— Ол Соок-Таадак. Бүгүн көрдөөр бө, ол кандый эмтир?
Ончозын ла чымчып турар.

Василий Бирюковтон.
1993 такаа јыл, күчүрген ай.

ОЙТО ЛО КЫРМАЛАНАТ

Агаш ортозына Суучыккан бүрүнкүй бүдүштү өөркөп калган келди.

— Сен неге мындый сүүнчилү эмезин? — деп, энези сурады.

— База ла ол...

— Кем ол?

— Үредүчи.

— Је ол сени канайдат?

— Кыйгастап кыйа көрөт.

— Канай, канай, — деп, Суучыккан ачимчылу айтты. — ончо

ло немеге кырмаланат.

Суучычканнын энези сананып турала айтты:

— Је, үредүчиге баралык.

Баргылады. Үредүчи Койон Койоновичке Суучычканнын энези айтты:

— Бат, уулчагым комыдайт...

— Кемге?

— Слерге.

— Меге бе? — деп, Койон Койонович сурады.

— Слер ого кырмаланып тураар деп айдат.

— Мен бе? — деп, Койон Койонович алан кайкады. — Ол нени де үренбей јат ине? Үренер күүни де јок.

Койон Койонович Суучычканга көрөлө сурады:

— Је айтсан, эки катап эки канча болор?

Суучычкан үредүчиге ачинчылу көрөлө сыйтылдады:

— Бат, эне, көрдин бе, катап ла баштап јат...

Василий Бирюков.

1993 такаа јыл, јанар ай.

ЁЖ ЛО КОЙОН

Койон ёжке туштайла тееркейт:

— Сен јакшы ёж, је јаныс ла буттарын талтак.

Ёж ачына берди:

— Сен не каткырып турун? Менин талтак буттарым сенийинен капшай јүгүрет. Бүтпей турун ба?

— Је јарыжак па? Кем капшай јүгүрер көрөрис! — деп, койон тынғайт.

— Мен чүрче ле айлыма барып келейин. Онон јарыжарыс — деп, ёж мекеленди. Койон ого бүде берди.

Ёж айлына келеле, эш-нөкөри болгон ёжко мактанат:

— Мен койонло јарыжар болуп јөптөшкөм. Көрөрис, бистин кемибис түрген јүгүрип јат.

Эш-нөкөри эне ёж айтты:

— Койонло канай маргыжатан эдин! Онын буттары јүгүрүк, а сенийи дезе талтак.

Ада ёж сүмелү үниле айдат:

— Онын буттары јүгүрүк болгой, а менин санаам јүгүрүк. Мен нени ле айтсам, сен онојдо ло эт. Јаланга бараак!

Је бат, ак јаланга једип келдилер. Ада ёж эне ёжко јартады:

— Сен јаланнын бу учына јажынып ал. А бис койонло кожо јаланнын ол учынан баштап јарыжарыс. Мен эмеш, эмеш мантайла, ойто кайра барарым. Койон сеге једип ле келзе, сен удурла чыга конуп, мынайда айт: «А-а, мен сени түкү байадан бейин сақып јадым». Ол сени таныбас, бу мен деп бодоор.

Канайда куучындашкан, анайда ла эттилер. Эне ёж јаланнын учында артып калды. Ада ёж ло койон јарышты баштап ийдилер. Койон бырт ла эдип калды, а ёж эмеш ичкеери тап-туп эделе, кайра бурылды. Келеле јажынып калды. Койон јаланнын экинчи учына једе конды. Көрзө: ёж мында јобожынан отурды. Койонго удурла чыгып айтты: «Мен сени түкү байадан бейин сақыдым». Койон сананат: «Бу ёж менен озо канай једип келген болотон?».

— Је база катап јарыжак па?

— Мен јөп — деп, ёж капшай ла јөпсинди.

Койон ойто кайра мантады. Эне ёж ол ло јеринде артып калды. Койон јаланнын учына једип келзе, ёж анда эмтир.

— Э-э, карындаш, мен түкү байадан сени мында сақып отурдым.

«Мен коркышту ла албаданып јүгүрдим, а ол ёж менен түрген јүгүрип јат» — деп, койон сананат. Онон ол база ла «јарыжак» деп, ёжты айбылайт. Онойып ол арыганча ла мантап, учында торт јыгыла берди.

Л.Н.Толстой.

1993 такаа јыл, јанар ай.

ТИЙИН ЛЕ БӨРҮ

Тийин будактан будакка калып турала, агаштын төзинде уйуктаган бөрүнин үсти орто барып түшкен. Бөрү тура конуп, тийинди јип ийерге сананган. Је тийин јайнай берди:

— Мени божот.

Бөрү айтты:

— Јакшы, мен сени божодорым. Јаныс ла меге айт: слер, тийиндер, ненин учун улай ла сүүнчилү јүредеер? Меге улай ла

кунукчылду, а слерди көрзөм, ончогор анда, өрө бийикте ойноп, секирип жүредееер.

Тийин айтты:

— Озо баштап сен мени божот. Мен үстинен төмөн сеге айдарым. Анан башка мен сенен коркып жадым.

Бөрү тийинди божодып ийди. Ол агашка чыгып алала, үстинен төмөн бөрүгө айтты:

— Сен жаантайын кунукчылду, ненин учун дезе, сен казыр. А бис сүүнчилү, ненин учун дезе, бис жакшы күүн-санаалу, кемге де жаман этпейдис.

Л.Н.Толстой.

1993 такаа жыл, январ ай.

АЙУ КЫШКЫДА НЕ УЙУКТАЙТ

Озогы тушта айу кемге де, неге де амыр бербейтен болгон. Бойы жаан, күчтү. Кезикте тын огырып ийер, нени-нени, кемди-кемди коркыдып ийер. Ол эмезе жайбан-жуйбан анаар ла базып, оок-теек ан-куштарды жерге жалбара базып салар. Чат болбозо, агаштарды сындырар, куштардын уйазын чачар. А ол уйаларды эдерге не аайлу өй, ийде-күч барган деп. Көп ан-куштарга амыр бербей, олорго күчүркеп, күлүк болуп жүретен.

Же бат, тайганын ончо ан-куштары айуны јобош ло уккур эдип аларга оны көп катап мекелеген де, јартап айткан да. Је-е кайдан! Айунын оморды угар да күүни јок болгон.

— Үретпегер мени! — деп, торт калаптанып чыккан. — Мен бойым билерим! Нени эдейин дезем, оны эдерим!

Үлүрген айдын орто күндери болгон. Күс агаштардын сары бүрлерин үзе согуп, соок салкындар ийип турган. «Кыш келет!» — деп, ончо тынар-тынду немелерди эзедип турды. Ончо ан-куштар санангылай берди: «Айу өрөкөнлө нени эдер? Ол кылыгын таштабай бу ла бойы жүрзе, жакшыны онон сақыба. Јагыс ла јаман болор».

Ол ло болды. Бир катап ончо тайга-таштан тынар-тынду ан-куштар јуулдылар. Олорго јуун эдер керек болгон. Ончолоры агашка,

төнөшкө, јерге, јырааларга отурдылар. Ончолорында тоо до јок: омор сүреен көп болгон. Јуунда сок јагыс сурак турган: Кылыкту күркек айуны канайдар?

Бат, айу күлүкти судтап баштадылар. Јаргычы эдип буланды көстөдилер. Јаан да, кичинек те ан-куштар көп комыдалдарын угускандар. Кажы ла тынду айдынат. Онон улам агаш ортозында тал-табыш, торт јоткон түшкендий, шуулап, күүлеп турды. Айу мындый немени жүрүминде көрбөгөн. Ол чек ле тыдынып калган, кичине-ек, аргазы јок деп көрүнөт. Учы-учында суд јаргы чыгарды: бу күннен ала айу кыш өткөнчө ичегенде уйуктаар учурлу.

Онон ло бери айу кышкыда ары-бери баскындабайт. Јас келгенче ле ичегенде уйуктайт. Јаман, күркек кылыгы да јоголгон. Ан-куштар чын айткан не: «Эптү-јөптү јадар керек» — деп.

Тофалар чөрчөк.

1993 такаа жыл, январ ай.

КУУЧЫНДАР

КАНДЫЙ ЫРААК ОЛ ЈЕР

Ыраак бала тужыста бис база слердий ле кичинек болгоныс. Ончо ло немени јилбиркеп көрөтөнис, угатаныс. Эбуре јадын-јүрүм, ар-бүткен бисти сүреен кайкадып, соныркадып туратан. Ненин учун түнде күн тийбейт, кайда барат, ненин учун јаны чыккан бозу таралып турат, ненин учун кар эмезе јаш јап јат, түнде кижі коркот, түште дезе коркыбайт? Онон до өскө көп-көп сурактар, көп-көп бис билбес немелер тойбос ло јилбиркек санаа-күүнисти күйбүредип, амыр бербейтен. Кезик сурактардын каруузына бис бойыстын ла билгенис аайынча чыгып салатаныс. Бис ол өйдө алты-јети ле јашту күлүктөр ине. Школго үренбей турганыс. Школго сегис јаштан баштапкы класска алатан. Эмдиги детсад, подкласс јок болгон. Јааналарыс, таадаларыс бичик-билик билбес улус. Ада-энелерис ары да, бери де эмес, «аалап, оолоп» ло турар улус болгон. Јадын-јүрүмнин јарык, көлөткө јанын көргүзип, айдып беретен, ар-бүткеннин јажыдын ачып, онын мун сурактарын биске јартап беретен кижі ол јылдарда бистин јуртта јокко јуук болгон. Ончо ло немени: күнди, айды, салкынды, јашты, сууны, солоңыны — өскө дө көп-көп немелерди тынду деп бодоп туратаныс.

Бала тужыста бис антыгарлу үч најы болгоныс: Пийенер, Сабет ле мен — Почто. Ол тушта Совет јан текши јерде тынып, колхозтор төзөлип турган өй болгон. Оныла коштой албатынын јүрүминде јаан јаны кубулталар база кидим ле өдүп турган. Бичик билбес јаан јаштуларды, јашөскүримди агару керекке — бичикке үредип туратан. Мынан улам јадын-јүрүмде јаны учурлу сөстөр дө көптөн табылып келген эмей: коммунар, коммунист, комсомол, пионер, октябрь, почта, совет, сельсовет ле онон до өскөзи. Улус чыккан балдарына јаны Совет ат адагылайтан: Пийенер, Октябрат, Коммунар, Почто, Јемшик, Газет, Журнал, Улак, Чотобот... Бистин ортобыста ондый атту улус эмди де бар.

...Бир күн бис үч нөкөр көгөргөнчө сууга эжинип алала, көк кумактын үстинде күнге «кадырынып» јаттыс. Тенери чап-чанкыр:

айас, ару күн турган. Бат, ол тушта бистин амыр билбес баштарыска база ла јүзүн-јүүр «кычыткалу» сурактар толо берген эди.

— Билереер бе не? Бу ла көк тенери ненин учун үстинде туруп јат? Ол бу эбуре турган кырлардын үстинде туруп јат — деп, Сабет бойынын сурагына бойы ла каруузын беретен.

— Ондый болзо, ол кырга чыгала, тенерини колло тудуп көрөктөр бө? — деп, Пийенер најыбыс јаткан јеринен де өрө туруп келген эди.

— Тенеринин кырынан эмеш оодып алактар ба? Айлыска экелип көргүзерис — деп, мен — Почто айткам.

— Чын да дезен, Сабет? Кырга чыгала, ташла оодо согуп аларыс. — Пийенер тен чыдашпай турды.

— Мен адамнын турнабайын алып аларым. Тенерини ойо чаап ийеле, онын ары јанында не барын көрөрис. Ыраактазын турнабайла көрөрис — деп, Сабет көк кумактын үстинен өрө турды.

Ол өйлөрдө балдар сооктор түшкенче ле өдүк јок салгылап јүретен. Буттын таманы, эмдиги кирза сопоктын таманындый, бек, кату болгон. Кырлу таш та ондый таманга тыгынбайтан эмей. А бис бойлорыс күнге карара күйүп калган эт-каныс жука, сырсак бүдүмдү, эмди кинодо көргүзип турган көрмөстөргө торт түней болгон эдис.

Је ол ло болды. Бис үч најы — үч кара «көрмөстөр» Сөөктү-Кобынын бажына терлеген-бурлаган чыгып келдис. Көк јарамас! Байа өзөктөн Сөөктү-Кобынын бажына тийип калган деп көрүнген тенери кайда? Ол јок... Мынан бийиктен көргөндө, каталыжып барган кырлар не аайлу көп! Олордын учы та бар, та јок.

— Кандый көп кырлар?! Сай ла калганчы кырдын бажында тенери турган болор? Ого бис јойу једип болбозыс. Ат керек — деп, Сабет комыдады. — Тойтык Сүремейдин јобош, јалку јеерени болгон болзо...

Бис бала ойисте вертолёт, спутник, космос, космонавт, ракета деп сөстөрдү укпаганыс та, айтпаганыс та. Бастыра ла ишти бүдүретен неме — ат. Эх, аттар минерге бис тен коркышту улус болгон эмейис!

Ол күн кырда амырап, соодоп узак ла јүргенис. Турнабайдан јер-алтайды јууктада тарттырып, көргөнис, сүүнгенис, кайкаганыс. Манырды, көжнөни ичис сыстаганча ла јиген эдис. Кезикте бис болор ло болбос неменин учун блааш-тартыш та чыгарып туратаныс. Је качан да согушпайтаныс. Бир баш јакшы, эки баш онон артык, а үч

баш тен артыктан артык неме ине. Не ле немени «үч баштап» туруп келиштире шүүп ийетенис.

— Бу күн түнде кайда сала берет? Өскө жер дөөн бө? — деп, Пийенер оп-соп болуп сурады.

— Түнде ол, база сен чилеп, амырап уйуктап жат. Эртең ойто келер.

— Ол күн ат ошкош тынду неме. Эртең тура ол кырдын ары жанынан чыгала, энирде бу турган кырдын кийни дөөн ажа берет. Анда онын айлы бар. Бистин эжинетен сууны күн изидип жат ине? Ол тынду неме. Јаңыс ла коркышту изү — деп, Сабет билееркеп ле чыкты.

Бис үч башты бириктирип, «чын, ол күн тынду неме. Бу ла тойтык Сүремейдин јалку јеерен ады ошкош. Тын јок болзо, ол бу ла кырдын ары јаны дөөн канай ажа берип турган? — деп, үчүлебис текши јөп чыгаратаныс. Онон күн керегинде куучын токтоп калатан.

— А балык сууда ненин учун тумаланып өлбөй турган? Ол улай ла сууда жүрүп жат не. — Сабет Пийенер ле менен сураган эди.

Сақыбаган суракка озо баштап алаатый бердис. Онон эки башты бириктирип, санандыс. Учунда ла: «Кудай оны өлбөс эдип јайаган» — деп, каруузын бердис.

— Јок туру! Ондый эмес! Эх, слердин башла сагалаар јерге јетире өскөнчө дө сананып таппазаар. Онын ордына сдабай эдигер! — деп, Сабет бис экүге күлүксинип турганын көргөн болзоор?

— Сдаيومса, сдаيومса! — деп, Пийенерле экү колдорыс өрө көдүрдис.

Сабет бисти электеп көөрөп, көкип туратан:

— Балыктын јаактарынын кийнинде јарык бар. Оны көргөн эдеер бе? Је бат, балык тынарда, суу ол јарыктардан чыга берет. Онын учун ол сууга тумаланып өлбөй јат. Слердин јаагарда ондый јарык јок. Онын учун сууга ла чөнзөөр — божогоноор ло ол! Тырт-мырт эдип калараар.

Мен Пийенерле экү јаактарысты тудуп көрдис. Чындап та, бистин јаактарыс туйук: сабар да бадар јыртык јок эмтир. Балыкка көрө, бис экү тен јүдек немелер турбайыс. Сабеттин јаактарын ајыктап көрзөөс, база бистийи ошкош, туйук болгодый.

— Бистин јаагыста ондый јарык болгон болзо, сууга тумаланбас

эдис. Суунын түбинде балыктарды үзе тудуп аларыс. — деп, Пийенер көкий берди.

— Јаагысты канай үйтейтенис? Ачу болор болбой?

Балык сууда кандый кейле тынып турганын ол тушта бис кайдан билетен эдис. А балык суу јокко ненин учун капшай өлө берет деп сураза, бис нени айткайыс не?

— А тенери канай күркүреп турганын билереер бе? — мен коркышту ла неме билер кижии болуп, Сабет ле Пийенерге удур билееркеп ле чыктым.

Сабет ле Пийенер сан өрө көрөлө, терен санангылай берди. Олор узак сананза, мен тен макам канып, јакшызынып отурдым.

— Оны кудай күркүредип турган не? Јаанам ончо ло неме кудайлу деп ајдат. Ондый болзо, тенери база кудайлу эмес пе? — Сабет чала аланзып сурады.

— А мен кудайды көргөм! Ол Акулина деп јаржак үй кижинин айлында бар. Кудай анда толтыра отуруп јат. Сагалы јаан кудай — деп, Пийенер көргөн-уккан кижии болуп, јаңыс тынышла үрдүртип ле ийген эди.

— Ол орустардын кудайы ине. Орус кудайлар толтыра отуруп учурлу. А алтай кудайлар өрө бийик тенериде јүрет. Ол биске алдынан өрө көрүнбес. Бисти дезе ол үстинен төмөн јакшы көрүп јат. Үзе ле неме кудайлу деп, сенин јаанан чын айткан. Менин јаанам ла таадам база онойдо ајдып јат. — Мен Сабеттин айтканына јөпсине бердим. — Је тенери не күркүреп турган? Билбезеер бе? Сдабай эдереер бе?

— Эдерис, эдерис! Сдаيومса, сдаيومса! — деп, олор экү колдорын капшай ла сан өрө көдүргиледи.

— Тегин јерге куру башла не сананар?! Капшай ла сдабай эткенеј јакшы. Онон башка слерди сақыырга кижинин уйкузы келер — дедим.

— Је, је, сен Почта, көп лө мактанба! Тен-тен көп лө билеркебе! Байа балык керегинде болалбадын не — деп, Сабет меге маказырап айтты.

— Онон не болеерди? Ойноп ло айттым база! Тенери не күркүреп турган дезе, анда Улу деп тынду неме бар. Ол атка түней. Јаңыс ла аттан чик јок јаан. Мыны меге ончозын таадам айткан. Улу мантаза, темир абразы күзүреп, күркүреп турар. Бат, бу тенеринин

күркүрегени болор. Куйругын шыйманып ийзе, жалкын жалт эдет. Тиштерин быырада чайнанып ийзе, агаштарга жалкын жызырап тўжет. Онын көзинин жажы жааш болуп агат.

— Таадан айткан болзо, ончозы чын. Тааданнын бажы ак, ол ончозын билип жат — деп, Сабет жөпсинди.

— Жаңыс та бажы ак эмес, а төбөзи тас. Андый улус жаан санаалу болуп жат. Анайда меге жаанам айткан. — Пийенер укканын база кошты.

Энирде суу там жылыган. Эжинерге тен макалу! Же бис кере тўжине ажанбай жүрүп калганыс. Эмди барып ажанып алар керек. Онон энелерис бозуларга сүрер. Олорды аралдан экелип жадала, бир эмеш эжинип ийетен эдис. Бистин төс ижис: бозуларды эмиспес, олорды кичеери болгон. Алтай улус картошко отургызып үрөнгөлөк өй болгон. Онон башка ончобыска, эмди чилеп, картошко жаапаладар эди.

Жааш чүрчеле ле жаап ийеле, ойто чүрчө ле токтоп калды. Кей ол ло бойы: тынчу, жаңыс жерге туруп калган немедий. Күн байагызынан артык ачу-ачу изидип туру деп билдирет. Бис көп уулчактар катап ла сууда. Чочканын балдарынды чынырыжып, жүгүрүжип, суу чачыжып ойноп турдыс. Онон мынаар ла көрзөөс — солонгы! Тилдерис тартыла берген немедий тал-табыжыс тургуза ла токтоп, коркышту жараш солонгын көс албай көрүп турдыс. Анда кандый өн жок деп! Ондай жараш өнди неге түнейлеер?

— Оны тудуп көрөктөр бө? — деп, Чот араай шымыранды.

— Же озо арайынан жууктап алактар. Боорогы чылап база кача бербезин...

Ончобыс солонгыга араайынан жууктадыс. Ол бу ла эжинип турган суунын ол жанында жарадында туру. Сууны кечип, жаратка жеттис — солонгы онон ары көрүнөт. Ол бисле торт аңдыжып тургандый.

— Көрзөн оны! Бистен качып турган эмтир! Жүгүрөктөр! — деп, Көчөр ичкери бырт ла этти.

Ончобыс Көчөрдин кийнинен база тизирт ле эт калдыс. Айла, кемде де штан жок — шалдан ине. Солонгыны көрөлө, штандарыс кийерин ундып салганыс. Кызыл жыланаш, жар-жаак табышту уулчактарды көрүп, кыстар: «И-и-и, элек, элек! Шалдан, штандарын суу дөөн агызып ийген! Элек, элек!» — деп, чур-чуманак чынырыжып, секирижип турдылар.

— Ой, уулдар! Штандарысты капшай кийектер! — деп, Пийенер эбире соголо, быркырадып баратканын көргөн болзоор! Бис ончобыс онын кийнинен база тадыраттыс ла. Онойып ол тушта солонгыны колло тудуп көрбөгөн эдибис. Онын да кийинде солонгынын кийнинен көп катап сүрүшкенис. Качан да ого жедип болбогонис.

Эмди балдарга көрө, ол өйдө бисте жүзүн-базын атту кийим-тудум жок болгон. Уулдарда жаман-жуман штан, чамча; кыстарда — жикпелер, платьелер. Сууга эжингенисте кызыл ла жыланаш эжинетенис. Аргазы жок жаткан улустын балдарында бу да кийим жокко жуук болгон эмей. Ондай улустын уулчактары тереден эткен жаргак штандарлу жүретен. Жаргак штан сууга өтсө, (эмди каткырбай база) уур боло беретен. Базар болзон тен шөлбис-шөлбис, бач-бач эдип турар. Кургай берзе, көктөгөн жиктери кижинин эдин коркышту өйөтөн. Ондай да болзо, беги сүреен неме. Кезик уулчактар эки-үч бөс штандар эледе кийетен, а бис жаңыс та жаргак штанысты эледип болбойтоныс. Бистин журтта жаргак штанду уулчактар көп жүргүлейтен. Бу ла жаргак штан учун кезик балдар энелеринен канча катап кезедү албады деер. Бөстөн эткен эки-үч штанды кайдан алатан эди. Олорды аларга акча керек не, калак. Ол өйлөрдө колхозчыларга иш-жалы учун акча бербейтен. Иштеп алган жалы — трудкүн: ого аш, эт, саржу үлейтен.

Бир катап Матырдын жаргак штаныла мындый учурал болгон эди. Бис бир түней бор-ботко уулчактар өркөлөп барганыс. Күн изү турган. Түшке жетире өркөлөйлө, сууга эжинер деп жөптөштис. Кийимдеристи уштыла жаратка арттырып салганыс. Суунын ол жанында талдар, кайындар, чибилер, тыт агаштар ла жодролор өскөн. Бу аралда кызылгат, боронот база көп бүдетен. Ол күн аралда уйлар көп жүрген. Олор изүден, сайгактан аргаданып, аралга киргилеп калатан. Серүүн киргенче онон чыккылабас. Түктелгенче ле сууга эжинип, онон көк кумактын үстинде изү күнге «кадырынып» жатканыс. Күн тал түштен тапту ла кыйа берген өй болгон. Ажанбаган улус аштап та турдыс. «Акыр, чакпыларды жаңыс энирде көрөр, эмди барып ажанып алар» — деп, ончобыс жөптөштис. Штан-чамчабысты жар-жаак кийип турдыс.

— Ой, уулдар, менин жаргак штаным кайда? — деп, Матыр чочыган үниле бис төөн көрүп сурады.

— Сенин теренди кем каруулдаган эди! — деп, кем де

мыжылдады. Чындап та, Матыр штан жок шалдан турды. Ол торт арай ыйлабайт. Ончо уулчактар кийингилеп алган белен тургулады. Мыны көрүп, кижинан канай ыйлабайтан эди? Бис ончобыс нөкөрүстүн штанын бедреп баштадыс. Анча-мынча бедреп турала, күйүк төнөштүн тизинен таап алдыс. Оны уй, элгек чилеп, үйтөй чайнап койтыр. Бүдүнгө ажырып болбогон ошкош. Же база бек ле штан! Тоой, эмди мыны канай кийер? Жалжырга-а-ай, бастыра уйдын чилекейи. Јунар керек, онон башка нени эдер?

— Бистийине канай тийбеген болотон? Матырдын штаны тату болгон болбайсын? — деп, Пийенер жарјандайт. — Јаныс уй бого келип жүрген ошкош не? Көп уйлар болгон болзо, ончобыс штан жок јанар эдис.

— Матырдын штаны өлөңдий тату болгон бо, айса тусту немедий уйга билдирген бе? — деп, уй кабырып турган Анчы деп кижинан каткырат.

— Эмди шалдан јанатан турун. Эненнен једжетен неме болбой...

— Ол үйттерден, карын јакшы, серүүн кирер. Сенин адан анчы-ы! Энен эликтин терезинен јангы штанды көктөп бербей — дештис.

Матыр көк суу штанын кийип алды. Ойо чайнаган үйттери анай ла тын иле көрүнбөйт. Јаныс ла суу штан јыланаш этке јапшынып, кыжыкылап турат. Базар тушта шолт-шолт эдет. Же карын, уй бүдүнгө ажырып ийбегени јакшы не. Онон башка Матырга чын шалдан јанарга келижер эди.

КОЙЫТКЫ

— Бу такааларын та не бөктөбөйтөн улус? Ол мааланын бажынан јылдын ла картошко албайдыс. Айдып ийзен жарбыныжып турар эмей. Ачынзам ден ончо куштарын корондоп салар болдым ба! — деп, Јаманай јаанак «кайнап» турды — Айла омордын куштары бойынын маалазын үреп чачпай јат. Ого јүк бистин картошканын

ортозына тууйтан болзо база јакшы ине: күрүмдердин јымыртказын јууп алар эдим.

— Бу јаанам уйалбай ден нени ле айдар эмей. Өскө улустын куштарынын јымыртказын канай аларга турганаар?

— А омор уйалып турган эди бе? Андый ла кычык, калактууш немелер эмей база. Јангыс ла омор улус, арктандары не де эмес!

— Же улусла беришпеер, јаана. Онын ордына мен слерге койыткы эдип берейин. Ол тушта куштар маалабыска кирбес болор.

— Эдийер болзон эт ле, балам. Ол айылдын куштарыла уружарга торт аар чагым чыкты. Мынаар ла чай ичкенче каруулдабазан, чүрче ле картошканын ортозына толгылап калар күрүмдер.

Өрө јуукада консерванын банкалары сүреен көп. Куру банкалар. Оморды туралар тудуп турган армяндар таштаган. «Бу мынан талтабыш чыгарар неме эдип алар керек» — деп, Јаманай јаанактын јеени Чылбай шүүп алды. Канай сананган — андый ла иш болгон. Эки таар куру банкалар белен. Онон Чылбай мааланын бажынан кечире төнөштөн төнөшкө јетире эмик тарткан. Банкларды капрон учуктын болужыла ол эмикке салактада илип салган. Кечире тарткан эмиктин ортозынан база бир узун эмикти мааланын сынына чикелей кап өзөгиле тартып, узун казыкка ороп, казыкты јерге кадап салган. Эмди бу эмиктен тартсан кечире тарткан эмикте куру банкалар калбаңдажып, бой-бойына тийижип, аайы-бажы жок калыраган табыш чыгар. Озо баштап куштар банкалардан јалтангылап, маалага кирбей бардылар. Онойып база узак ла күндөр өткөн эди.

— Бат макалду! Эмди тойорыгар! Бу слерге эмди картошко, бу слерге курт-коныс! Алган ажаар ол, көлчиндер? Эмди тапту бойынын маалазын үреп чачар болор бо? Эмди ле амыраар болорым ба? Же бу менин јеенимнен алып көрзөөр? Ден-ден башту ла, санаа-сагышту ла бүткен бала — деп, јаанак тын ла сүүнип жүрди. Керек дезе бойындый ок јаанактарга, таадактарга бу коркышту койыткызын калырадып, көргүзип те турар боло берген эди.

Онойып јаанак та канча кире тапту амыраган болотон. Оны ол бойы да тоолобогон. Же бир күн эртен тура көрзө: Кырмалјын айылдажынын көп тоолу куштары ойто ло маалада толо жүрдилер.

Омор банкаларды керекке де бодобой, картошканын уйазын чачкылап, курт-коныс бедрегилейт. Јаанак арбанып-шилтенип, банкаларды калырадып салып ла берди. Такаалар бир де коркыбай

«Je, je, көп лө калыратпа! Көрдис, уктыс, барып жадыс» дегендй, чеденнин жыртыгынан бачымдабай өткүлөп жатты. Олор Чылбайдын «сүмелү» табынтызынын жажыдын билип алган ошкош. Канайдар база? Жажына жажытту неме кайдан келетен эди. Бу ла күннен ала Жаманай жаанактын «тапту ла амыражы» жоголды. Ол ойто ло арбаныш-шилтенишке кире берди. Такаалар кижинин тилин билетен болзо, Жаманай жаанакка канча кире ачыныжар эди. Өрөкөн оморды кандый сөслө, не деп айткылабады деер. Ол өйдө Чылбай жеени жашөскүримнин бригадазында өлөн ижинде. «Эмди мыны канайдар? Акыр, ол эски тоннон койыткы этпеенче неме болбойтон эмтир» — деп, жаанак шүүнип алды. Эки агашты крестей кадайла, ого эски тонды кийдирип салды. Бөрки эдип Чылбайдын эски кышкы бөрүгин кийдирди. «Бу көлчиндер эмди мынан коркор бо, жок по?» — деп, жаанак ичинде чала бүтпей турды. Чындап та, кижиге түней немеден куштар бир-эки күн жалтанып жүрген. Онон ойто ло жаанактын «жажыдын», «сүмезин» билгилеп, картошконун уйазын чачып баштай бергиледи.

Чылбай жанып келерде. Жааназы база ла арбанган-шилтенген отурды.

— Айдарда коркыбай барды дезеер бе? Үренгилей берген не. Акыр, өскө нени-нени эдер керек — деп, жеени карганакты токынатты.

Ол күн Чылбай жаны койыткы жазап, оны жарандырып, жарым түш өткүрди. Озо ло баштап ол койыткынын бажын жазап баштады. Школдон экелген эски глобусты кызыл будукла будыды. Кара тушла кабак, көс, тыртык жаан оос журады. Тумчук ла оостын ичи кып-кызыл. Оозынан үйт эделе, ого толгогон чаазын сукты. Мынызы койыткызынын «сигареди» болор. Бөрүктин ордына паклядан семтек узун чач жазады. Тере тоннын үстине энезинин жөн жок эски кара кофтазын кийдирди. Эски чоокыр занавестен кур курчады. Он колына куу шыйдам, сол колына куру төрт консерванын банкаларын буулады. Төжин кечире ак чаазында жаан көстү үкү талбайта журап салды. Койыткынын белинен буу буулап, учын тартар эмикке буулады. Эмди эмиктен тартсан ончо банкалар калыражып чыгар, койыткы кыймыктаар, колында шыйдам база кыймыктаар. Ол такааларды шыйдамла согорго тургандый билдирер. Такаалар мындый немени ыраагынан ла көргүлөп, чек жууктагылабас.

— Ондый бүдүштү немеден такаадан болгой каргаан да коркор болбой? Бу не аайлу бүдүш-баш! Тпук, бу ден түнде кижинин түжине киретен турбай, балам — деп, жааназы сүүнип турганы коркыш.

— Слер жаана, такаалар чеденнин тыштында жүрзе, койыткыны кыймыктатпагар. Маалага кирзе ле калыраткаар. Олорго көрүнбей, табыштанбай ла кенете ле тартыгар. Ол тушта такаалар тын чочыыр, коркыыр.

Мынын ла кийинде Кырмалжыннын такаалары мааладан ырада жүрер боло берди. Жаманай жаанактын «тапту ла» амыражы эмди ле жедер болбой.

ЖАРАБАС КЫЛЫК

Жиилектеп баратан балдар ончозы жуулыжып келди. Кажызынын ла колында жараш-жараш тергиштер. Амырдын колында кайыннын тозынан келлеп жарандырып эткен түүс көрүнөт.

— Кандый жараш түүс!

— Мындый түүске жиилектер бойлоры ла калый берер.

— Мыны кайдан экелди не? Бисте мындый түүстер качан да болбогон.

— Нюра-эжем городтон экелип берген — деп, Амыр оморкоп айтты.

Онон балдар чырбагалду агажактарды ат эдип мингилеп, тал-табышту «мантаткылай» берди. Амыр ончозынан озо «мантадып», агаштын жаказына једип келди. Жиилектин көби торт јаланда кызыл чечектий. Амыр јада түжеле, төрт тамандай берди. Арткандары једип келеле, жиилектин көбин кайкажат.

— Мындый жиилекке кижн басса, тайкылып јыгылар.

— Кандый јакшы-ы јыт јытанат!

— Ол бу ла жиилектин јыды. Эх, озо баштап тойо јип алактар, уулдар — деп, Байрам тизе бажына отура түшти.

— Тууразынан көрүп турган кижиге база каткымчылу ла неме: кажызы ла үч-төрт жиилекти озо баштап оозына салат, бир-эки жиилекти тергиштерине чачат. Кара карын деп неме, канайдар оны. Озо баштап оны толтырбаганча тергиштер толбос эмей. Ох, тумчукты туй ала согыйып турган мындый жараш јытка кижинин

бажы айланар торт!

«Јок, мынан көп, мынан жаан жиилектү жер табар! Бу жиилек ончобыска жетпес» — деп, Амыр ичинде жыду санаазын сананат. Ол табынча балдардан ырап, жыраалардын ортозына жылыып калды. Баш та көдүрбей жиилектеп турган нөкөрлөри Амырдын «жылбырт» эдип калганын билбей де, көрбөй дө калдылар.

Мында кичинек ак төстөк жер болгон. Жиилек койу, жаан, жаан болтыр. Мыны көргөн Амырдын ачабы там ла кайнап чыкты: «Арткан балдар бери келбезе кайдат. Ончо жиилек менин болор эди». Мындый көп жиилекти качан түгезе терип алатан, оны неге бадырып салатан — Амырдын санаазында да јок. Тизеленип алган терип ле јат, терип ле јат. Баш та өрө көдүрбейт, айландыра ајыктанбайт та. Кезигин оозына салат, кезигин түүзине таштайт. Канча кире жиилекти былча тизеленген: эки тизези, эки чаканагы кызыл-јеерен, оос деп неме база кызыл-шылбак.

Је бат, көнөк тө толгон, бойы да толгон. А жиилектин учы да көрүнбейт. Амыр бажын өрө көдүрди: эбире агаш ла агаш, жыраа ла жыраа. Нөкөрлөри көрүнбейт, тал-табыш та угулбайт. Тенери кара булутла тартылып турды. Айландыра ын-шын, табыш јок. Кайда да ыраакта тенери араай күркүрейт. Кей тынчу, уур деп билдирет. Ар-бүткен туйказынан неге де белетенип туру деп, Амыр коркымчылу сананат. Онон ол тыркурууш үниле кыйгырды: «Ау-у-у, уулда-аар, слер кайда-а-а?!». Ого кем де каруу бербейт. Амыр онон тын коркыды. Ол түүзегин тудунып кайра јолло јүгүрди. Ары-бери, алдында јолын көрбөйт. Онойып јүгүрип барадала, чырбагалга илинип, көнкөрө мач ла этти. Жиилектү түүзеге тоголоно берди. Жиилек, кызыл кандый, јерге јайыла төгүле берди. Амыр оны да јуубайт: жиилек ого керек те јок. Куру түүзегин алган бойынча онон ары быркыратты. Көзинин јажы јаагы төмөн агып, көрөргө чаптыгын јетирет. «Аза бердим бе?» деген санаа оны там коркытты. Эмеш тыныш алынып алала, он јаны јаар бурыды. Удабай кичинек akka чыгып келди. Мынан онын деремнези јакшы көрүнөт. Амырдын санаазы јарый түшти: «Э-э, бу байагы ла агаштын жиилектү јаказы турбай. Балдар мында жиилек терип, артып калган јок по? Олор мынан ла толтыра тереле, јангылай берген болбайсын. А мен дезе ачаптып ден... Је не ачаптандым деер оны? Бу да акта не аайлу жаан, көп жиилек болгон. Эмди де толтыра. Ондый керек меге јакшы!

Ачаптыбас болорым! Тапту жиилек јок јан! Уйатка түш! Аза да берер эдим. Је карын, кайра келгеним јакшы: онон башка чын аза берер эдим. Акыр, эм жиилектеп келзе онојдо кылынбас, нөкөрлөрдөн айрылбас» — Амыр мынайда сананып, бойы бойын арбап-шилтеп, деремнени көстөп јүгүрип ийди.

Тенери күнбадыш јанынан тунгак күркүреп турды. Уур кара булуттан јааш удабас ла төгүле берер. Суузап калган јер макалу оны ичер. Амыр јааштан озо айлына једип келер. Не болгонын ончозын-ончозын энезине бир де јажырбай айдып берер. Эртен нөкөрлөрине база куучындап берер. Јок, Амыр нени де јажырбас. Онон олор оны ачап-сыйап деп кыйыктабас. Эмди ол качан да онојдо этпес. Нөкөрлөри ого бүдер.

КЕРИК БАЙДЫ КЕЗЕТКЕНИ

Кырлардын ортозында јуртта керик, аамай ла соксоо бай јуртаган. Бир катап ол эки боочы ажыра јерде јарымкага атанды. Акчакабына ас-мас акча сугуп алды. Барып јатса ого судурчы кижии туштады. Керик байды көрөлө мынайда айтты:

— Сенин көп акча иштеп алар күүнин бар ба? Мен сеге нени-нени эдип ийер аргам бар. Бу кемирүни кечире јүгүрзөн, карманында акчан эки катап көптөп калар. Айдарда кемирүни кечкен ле сайын акчан эки катап көптөп турар. Је канча катап кечире јүгүрерин анча ла катап меге јирме төрт салковойдон берип турарын. Ондоп алдын ба, кижии?

— Ондоп алдым, агару кижии! — деп, керик, соксоо бай сүүне берди.

Кара сууны кечире салган кемирүни ол үч катап кечире јүгүрди. Качан ол судурчы кижиге үчинчи катап јирме төрт салковой берерде, онын карманында акча чек артпады.

Је бат, судурчы керик байды анайда кезетти. Јарымкага атанар тушта байда канча акча болды? Чотоп то ийерге јараар эмес пе, балдар?

БАЙРЫШ ЛА КӨРҮК

Бүгүн күннин жакшызы сүреен. Күүк ай. Тенери чап-чанкыр. Күн жылу, жылу, жарык, жарык тийет. Кей ару-у, тынарга жени-ил. Эбире ончозы жап-жакыл. Күүктер үн үспей эдип ле жат, эдип ле жат. Мындый күнде урокко отуратаны кезедү не, кезедү. Оны Байрыштан артык кем билер? Бу үредү деп неме капшай ары божойтон болзо. Ол тушта нени ле эт, кайда ла бар, канча да кире уйукта... Нени эдетенин ончозын тоолоп то болбозын.

Байрыш сумказын жерге салып, болчок таштын үстине отуруп алды. Тайлонко жүзүн-жүүр кылынып турганын көрүп, кайкап отурды.

Мындый жакшы, жараш күнге көкип турган болбайсын. Өрө кейде талбандап, уйт-уйт деп сыгырат, өркө чилеп чакылдайт. Онон сан төмөн учуп түжеле, таптын үстине отурат. Бир де кыймыктанбайт. Ары-бери аыктанат. Ыраак жокто өркө мантап баратканын көрүп ийди. Тургуза ла өркө чилеп чакылдап ийеле, отурган жеринен учуп чыкты. Бот сеге! Көрзөн онын капшуунын, эптүзин: учуп барала, мантап бараткан өркөнүн үстине «минип» ийди. Уйт-уйт ла тийт. Өркөдө сагыш та жок: куйругын чычайта атрайтып алган ичегени дөөн учуртып ла жат. Бат, өркө ичегенге кире конды — тайлонко ичегеннин оозында артып калды. Онон ол өрө кейге учуп чыгала, база ла жүзүн-жүүр кожондой берди. «Je сан башка ла бүткен куш. Ол менен артык сыгырып билер» — деп, Байрыш сананат. Жанында талда не де шылырт этти. Байрыш мынаар көрзө: чоокыр аркалу көрүк кургак четте отурды.

Эки жаагы борбондоп, куйругу чычас эдип, Байрышты тосток кара көстөриле көрүп отурды. Онын мындый кылыгы Байрышка ненин де учун жарабай, онын «кыжыгына» тийип баштады. «Сен мени электеп турун ба? Акыр, мен сеге берерим!» — деп, ол ичинде кекенди. Көрүкти согорго агаш-таш бедредди. Je качашкан чылап, бир де неме табылбайт. Байрыш узак сананбас кижжи эмей. Бажында жап-жаны бөрүгин ушта тартала, көрүк жаар мыч ла мергедеп ийди. Кайдан ого тийетен эди! Жаны спортивный бөрүк кургак будакка илинип калды. Көрүк десе сыйтылдап, куйругун буландадып, онон бийик будакка чыгып алды. Ол жаактарын бултайтып, куйругун чычандадып,

сыйт-сыйт этире үнденип отурат. Байрыш бөрүгин көрүп, санааркай берди. Бу кургак четтен өскө эбире бир де агаш жок. Керек десе таш та жок. Жаныс ла жакыл өлөн, жайканышкан жараш чечектер. «Школго оройтытан эмитирим. Кече ле энем садып берген бөрүк. Оны неле түжүрип алар» — деп сананала, Байрыш таштар бедреп баштады. Таш чек табылбайт. Учучында Байрыштын ийи келди. Мынайып чучурап турганча «Бу сен нени бедреп турун?» деген үн оны чочыдып ийди. Ол кайа көрзө — онын алдында Тергиш таадак күлүмзиренип турды.

— Бу сен мында нени эдип турган, балам?

Байрыш айдар сөзин таппай, шык ла туруп калды. Онон тумчугыла мыш, мыш этире тартынып, кургак чет жаар кунукчылду көрди. Таадак онын көрүжин сезип ийеле, база чет жаар көрди. Оndo четтин сырак будагында жап-жараш жаңы бөрүк илинип калганы көрүнди.

— Jарт, jарт... Ол бөрүк сенин бажында болор керек эмес пе? А ол не кургак будакка илинип калган? Сенин бажыннан качеерди эмеш пе?

— Jок, ол качпаган. Анда бир жаман көрүк отурган болгон. Ол мени электеп, андыжып турарда, мен оны бөрүгимле коркыдарга бодогом.

— Jарт, jарт... Көрүк корколо кача берген, бөрүк десе будакка илинип калган. Айла ол көрүк ненин учун жаман болгон? Ол сени не электеп, андыжып турган болотон? Кижжи кайкаар неме турбай.

— Таадак, менин бөрүгимди алып берзеер. Школго оройтып калар болорым. Качы кижини адылар.

Тергиш таадак колында тайагыла бөрүкти Байрышка алып берди.

— А сен төгүнденип үренбе, учкан. Төгүнчи кижжи — ол жаман кижжи. Көрүк сени канай электейтен? Канай андыжтатан? Алтайдын анында жаман ан жок. А бат, улуста жаман кылыкту улус болуп жат. Сен жаман бала эмезин деп бодойдым. Сен эм тургуза кичинек кижжи инен.

— Jок, мен оны өлтүрерге сананбагам. Тегине ле ойноп андышкам. Чып ла чын айдадым, таадак.

— Бүдүп турум, бүдүп турум, балам. Бат, көрүк сениле андышкан эмес, а сен оныла андышкан эмитирин ине? Онон не болгонын көрдин бе? Бөрүк будакта, көрүк десе түкү качан сала

берген. Эмди чын да сени электеп, каткырып жүрген болбой. Школго до оройтыган болбойын.

— Же мен жүргөнчө жеде берерим. Түней ле урокко кирерим. Меге бүүдеер, таадак — деп, Байрыш турган јеринен бырт ла эдип калды. Чөрчөктө айткан чылап турган изи бар, барган изи јок болды.

Таадак онын кийнинен күлүмзиренип, узак көрүп турды. «Тенектерди ле слерди» — деп, ичинде јылу сананып калды. Онон ол армакчыда адын өскө јерге улаарып салала, айлына табылу јанып ийди.

1989 јылан јыл, чаган ай.

КЕМ БУРУЛУ?

«Мен јайгы каникулды канай өткүрдим» деп темага айылда сочинение бичиирге үредүчи балдарга јакылта берди. Петя сочинение бичиирге торт болалбайтан. Оны чек сүүбейтен де, керектебейтен де. Тургускан эрмектери учы-бажы билдирбес, шүүлтелери булгак-телгек, бачым үстине аайлабазын. Үзеери јастыралары да көп болотон. Тетрады, торт чечектү јаландый, кызыл-чоокыр болееретен эди. Бир сөслө Петя тил ле литература јанынан јүдек кижги. Онын да учун бүгүн нөкөри Витяга јарамзып ийер деп турганы ол ине.

— Менин учун бичип салзан. Сен тил јанынан тын кижги инен. Көрзөн, үлгерлер де бичип турадын. Айса удабас поэт те болорын.

«Поэт болорын» деп Петя тегинду айтпаган эмей. Ол ден ыраагынан ла Витянын танмазы — жүрегине јымжак, јакшы сөстөрилe «адып» ийбей.

Витя, чындап та, үлгерлер бичип, концерт тушта оморды кычырып туратан. Школдо оны «Пушкин» деп андышкылап туратан. Озо баштап ачынып та жүретен, онон шайыга берген эмей. Же Витя алтай да, орус та литератураны сүүп, оморды јакшы үренип јат. «Сен тил јанынан тын кижги... Поэт те болорын — деп, Петянын айтканы оны ден көөрөдип, көкидип ийген эди. Сүүнгенин билдирбеске ол Петяга јөбин берди:

— Каникулды канай өткүргенинди айдып берзен, мен бичип саларым. Онон көчүрип бичип ал.

Айылда Витя Петянын сочинениезин бичип салала, онон бойындыйын бичиди. Иш эки күн өткөн. Витяга чырмайарга база келишкен ле эмей.

Сонында үредүчи омордын ижин көрүп, темдектерин кызыл пастала чокым көрүнер эдип тургузып салды. Келер урокто Петяны мактады, а Витяга сөс тө айтпады. Витя тетрадын ачып ийерде, анда јаан «3» темдек турды. Ол нени де ондобой, ичинде өөркөгөндү сананып калды. А Петянын тетрадында јараш «5» темдек кедейип алган турды. Петя јаан сүүнчиде.

— Өскө кижинин «бежин» менийи деп мениркенетени ак-чек эмес, ого үзеери уйатту да эмес пе? — деп, Витя Петя јаар көрбөй дө кимиректенди.

— Ненин учун өскө кижинин? Каникулды онојдо сүреен јакшы мен өткүргем не! А сен дезе каникулды «3»-ке өткүрген болуп јадын.

— Каникулды сен јакшы өткүрген бе, јок по, оны көргөн кижги бар эмес. Же сочинение учун сеге «1» темдек тургузар керек.

— Ненин учун «1»-ди меге тургузатан? Мен каникулды «5»-ке өткүргемде? Тетрадымда «2» турган болзо, ол сенин «экин» болор эди. «5»-ти меге бичиген учун тургускан эмес, а каникулды сүреен јакшы өткүрген учун тургускан не. Мыны сен канай аайлабай турган, нөкөр?

— А-а, «эки» менин, «беш» сенин бе? Сенийиле чотозо ончозы кандый эптү, кандый јараш болуп јат? Мен эмес, а бойын аайлап болбой јадын!

Слер база сананып көрөөр, балдар. Омордын кемизги чындык, кемизги бурулу. Айса болзо, экилеси бурулу болор бо? Ондый да болуп турбай база.

1992 мечин јыл, кочкор ай.

УЙАТ ЛА КЕЗЕДҮ

Јаны јылдын байрамында ончо ло балдар костюмду келдилер. Кем койонок, кем јажыл кайынаш, кем бөрү, айу... Ончозын тоолоорго до узак. Јаңыс ла Табарда костюм јок. Айлына ла школго кийип жүретен костюмын кийгенче келген. Ол андый ла токтодынбас, јыжынчак ла кырмачы уулчак болгон. Бу да ёлкада ол ончо ло

балдарга жыжынып, оларды өткөнүп турды. Бөрүге өңөлөп келеле, улып ийет; айуунун кийни жанынан келеле, огырып ийет; үкүнүн жанына келеле, жаман үнденип үүктөп ийерде, чочыганынан онын масказы арай ла уштыла бербеди.

— Ээ, оны чек чыгара сүрүп ийер керек — деп, Бектир ачынат.
— Торт ойинен өдө берди ошкош.

— Жок, ого тийбегер. Бис оны үредип ийерис — деп, Алтынай Бектирдин кулагына шымыранды.

Табар маскалу балдарга амыр бербей, оларды аңдыжып, өткөнүп, жүзүн-жүүрленип ле жүрди. Кезик уулдар торт чыдашпай, Табарды ныкып та ийгилейт. А ол чек кезебей кылынып ла турды.

Костюмдар учун сыйлар берер ой келди. Баштапкы сыйды Алтынайга берер деп жюри жөптөди. Ол сый мөнүннен жазаган аяк ла калбак болды.

— Баштапкы сыйды Табарга беригер! Ол костюм да жок болзо, бойынын сүүген өзүмин сүрекей жакшы көргүсти. Ого ура-а-а! — деп, Алтынай ончолорына баштанып айтты.

Залда балдар бир уунда «ура-а!» деп үч катап кыйгырып ийдилер. Ончолоры ла сыр каткыда. Табардын эки көзи жапылдап, нени де аайлабай турды. Жүзи кызарып, Алтынайга баштанды:

— Кандый сый? Кандый өзүм? Мен кандый да костюм этпегем!

— Же сен костюм да этпеген болзон, бойыннын сүүген өзүминди — ийттырмакты сүрекей жакшы көргүстин не. Ол өзүмнин үрөндери ончо балдарга жапшынып, кадалып калды ошкош — деп, Соок Таадак күлүмзиренди.

Табар тын уйалды. Канай уйалбайтан эди: кижини ол бир малаштын буды-колына, куйругына кадалып калатан ийттырмак деп өлөнгө түнейлеп турган да.

1992 мечин жыл, тулаан ай.

КАЛАШ — ОНЧОЗЫНА БАШ

Жымжа-а-ак, жара-аш жытту, жылузы жетире чыкпаган калашты Урсула магазиннен экелеле, столдын үстине салып койды. Карган адазы Санаш калаштан бир эмеш кезеле, эки колыла оны чебер-

чебер алып, оозына араай жууктадып, бир тиштеп жиди, онон эки, үч тиштеди.

Урсула мыны көрөлө айтты:

— Бу кургак калашты канай жип браадар? Кайда чай, жок, эттү көчө уруп берейин, таада.

Таадазы ак койондый бажын жайкады:

— Нени де урба, балам. Мен анайда ла...

— Айса мөтлө таадам жиир? — деп, жеен уулчагы Ойнош онын жанына базып келди. — Мөт тату-у-у не, таада.

Таадазы ого кару көрүп, агаштын тазылдары ошкош тамырлу колдорыла жеенинин бажын сыймады:

— Мөт бойына ла болзын, текемейим. Карган кижиге ол не керек эди. Онон калашты тарый-тарый тиштеп, жакшызынып жий берди.

— Чочыбагар, таадагарды кайкабагар, балдарым. Карган таадагар калашка карылбас та, бир оодыгын жерге түжүрбес те. Калаштын баазын ол жакшы билер эмей — деп, Санаштын үй кижизи Жанар айтты.

Узак-узак жылдарга нак журтап, бала-барканы жаба өскүрип, чыдадып келген эш-нөкөри Санашка Жанар өчөмик көстөриле ырысту көрүп, карузып отурды: «Балдардын адазы, байла, өдүп калган ол ыраак торо жылдарды эзеткен туру. Оны ден сананбаза торт эмей. Бу ла өткөн жуу-чакты алзаар. Торолош база жетире ле болгон эди. Эки уулым кайра Алтайына жанбады. Эмди де бу кажы бир жерде албаты чаксырайт дежет. Курсагына, кийимине жединбейт деп айдыжат».

Санаш таадак эш-нөкөринин көгүс санаазын ары жанынан эт жүрегиле билип, угуп ийбей база. Ол Жанар эжинин жүзине изү күүн-санаазынан келген быйаныла көрүп, күлүмзиренет. Мындый эрү, мындый жалакай ла жараш күлүмжи шык эде берген туранын ичин жарыдып ийгендий билдирди.

— Калаш — ончозына баш — дейле, Санаш таадак колында арткан калашты жытап, онон оозына араай салып ийди.

Урсула, Ойнош, Жанар жааназы күлүмзиренип турдылар.

1992 мечин жыл.

ТАНИЙДЫҢ ЈААНАЗЫ

Танийга кару јааназы ончозынан ла артык. Је бодозоордо: эн тату калашты, пирогыты, картошканы Танийга кем быжырып, каарып берет? Жааназы. Эн жылу меелейди, носокты, шарфты ноокыдан, түктен кем түйет? База ла жааназы эмей. Эн көп чөрчөктөрдү кем Танийга куучындап берет? Жааназы. Бу «эн ле, эн ле» сөстөрдүн учурын Таний жартап та болбос эмей.

Бүгүн Таний жааназыла кожо жаңыс төжөктө уйуктаган. Жааназынын койны не аайлу жылу-у, жааназынын жыды не аайлу тату-у. Жааназы күнүн ле сайын эрте турат. От салар, аш-курсак азар. Жаан улус тегин де узак уйуктап болбойтон эмей. Тойо уйуктайла, Таний ойгонып келзе, туранын ичинде тату-тату жыт жытанат. Энези ле адазы тургулап калган. Олор тышкары иштенгилеп жүрдилер.

Танийдын жааназы жиит тужында тудунар-кабынар чыйрак кижги болгон. Ого көрө кызы Маак јобош ло боду кижги. Жааназынын он жаагында кызыл-көк сорбу бар. Ол сорбу жаанактын чырайын кату кебер бүдүмду эдет. Је жаанактын күүн-санаазы, жүреги јымжак, јалакай кижги. Андый кижги керегинде «ачыбаза эдин де кезип берер» деп алтай улус айдыжатан јок по. Жаанак эмди түкү качан амыралтада.

Јуу өйинде ончо эр улус фронтто болгон. Јуртта жаңыс ла үй улус, карган-тижендер ле бала-барка арткан. Ончо ишти олор колло, аттын күчиле бүдүретен. Колхозто сок жаңыс трактор бар болгон. Ол до улам сайын үрелип јадар немези эмей. Государството план ашты абра-чанакла, атка коштоп јетиретен. Ол тушта фронтко барбай качып жүрген качкындар да болгон. Олор улусты коркыдып, мал-ажын, курсак-тамагын уурдап, тоноп туратандар.

Алтын сары күс турган. Аш та, өлө-чөп тө анка-тенке бүткен. Танийдын жааназы Кымыс бойынды ок келиндерле кожо аш коштоп алган бараткан. Ондый ашты ол өйдө «фронттын ажы» дежетен. Оны аймактын төс јерине јетирер керек. Аш табыштырып турган јерге јетире он эки километр. Јолдо бир боом өдөр, бир кара суу кечер. Өй эниргери түш болгон. Сакубаган жаңынан боомнын бурылчыгынан јес ле кара эки кижги чыга ла конгон. Аттар үркийле, туура болдылар. «Качкындар» деген санаа келиндердин бажына јалт эдип калды. А ол улустар келиндерге бир де сөс айтпай, жаңыс ла мылтыктарыла коркыткан. Онон бирүзи аттардын јакшызын талдап баштаган.

Кымыска јууктап келеле, «түш» деп колыла жаңыган. Бойы дезе Кымыстан чек көзин албай турган. Ол тушта Кымыстын кыпчак кедер кылык-јаңы кодорылып ла келген эди. Ол аттан түшпей качкындарды жүзүн-жүүр талай берген: «Јакшы эрлер анда јарманнын јуузында, јаман немелер мында конок-жүрүми учун тыркыражып качып жүрер. И-та-тай, бүдүштерин бу немелердин! Јер түрткен чочко до слерден онду! Тпук, өлбөгөн тирү сектер! Јыды-талын бу сектердин! Тирүге ле жыдып-ирип жүрген немелер...» Онон ары та нени айткан, та нени эткенин билбес. Билинип ле келзе, келиндер онын жүзин соок суула быркырып, шырказын танып тургулаган эмтир. Качкындардын изи де јок. Кошту үч ат јок. Качкын онын жаагын јара согуп ийген. Онон ло бери ол сорбу јаңына артып калган.

Таний жааназыла ден оморкоп жүрет. Ол јуунын жылдарында тракторист те болгон эди. А узы кандый деер онын! Тере тон, бычкак бөрүктер ле өдүктер көктөөргө сүреен кижги эмей. Јурттын көп келиндерин де бойынын узына үредип салган. Кымыс жаанак школго келип, үренчиктерге куучын-эрмек айдып жүрер кижги. Јурт ичинде ол жаан тоомјылу карганак.

1987 койон жыл, үлүрген ай.

ЈАС БАШТАЛЫП ТУРАРДА

Тулаан айдын баштапкы күндери турган. Бир күн жылу үч градуска јеткен. Кар шүлүреп кайылып, трак јол, айыл эжигинде күренти карара берди. Ол карган тытта јуулган боро кушкаштардын табыш-талына торт кулак тунар. Та нени шүүжип, та нени блаашкылап туратан олор. Ончо тынар-тындулар јас башталганына сүүнгилейт. Јабынтынын үстинен тамчылар торс-торс эдип тамчылайт. «Јылып турала, жылунын бажы не ле болбогой» — дежип, јаан улус капшай келген жылуга чала сезингилеп турды. Ол күн мен тышкары соодоп узак жүргем. Субботто ас уроктор болгон. Энирде чала-была ажанып алала, уйуктаарга јадып ийдим. Эртен амыраар күнде агаш ортозы барып келерис деп, акам Аткырла кожо јөптөжип алганыс.

Кышкы чөрчөкти угарга, көрөргө турган болзон, агаш ортозына бар. Эх, нөкөр, агаш ортозы — ол тен бүткүл чөрчөк јери ине. Оны

жаньыс ла бойын көр, бойын ук. Бу түнде мен түш көрүп улааргам. Түш жеримде Атыр акамла кожо Ак-Кобы деп жерге келген эмитирис. Күс. Эбиреде жажыл мөштөр шуулажат. Кузук деп неменин көбизин кайкап турдыс. Таралдар мөштөн мөшкө учулап калактажат. Атыр акам мөшкө чыгала, кузук чертип отурат. Мен төмөн жерде, эки колымды жайа тудуп: «Акам, кузугаардан меге чачсаар. Мен база чертейин» — деп сурап, жайнап турган эмитирим. «Кузук чертерге сенин тиштерин жетире өспөгөн. Эзенге жетире сакып ал» — деп, акам каткырат. Онон там сан өрө чыгат. Мен ыйлап: «Жок, менин тиштерим өзүп калган! Слер чесный эмезеер, ака. Эмди слерле кожо агаш ортозына качан да келбезим» — деп ыйлап турдым. «Бу учкан улаарып жаткан туру не? Тур тийдим! Күн чыгып калды! Түжиле не ле болгылаар, онон түниле жүүлгилеер» — деп, энемнин арбанып турганын уйкум аразында угуп жаттым. Көзимди ачып ийзем — акам жүржандап каткырып, бу ла менин жанымда турды.

— Слер. ака, чесный эмезеер. Меге не кузук бербегенеер? Ондый болзо, бис экү эмди нажылашпазыс. Кандый жаан, жаан сары тобоголор болгон...

— Бу сен нени айдып турун? Түш көрдин бе?

Мен түжимди ончозын лаптап ого куучындап бердим. Онон айттым:

— Түней ле, түш те жеринде оной эдерге жарабас. Бойыгар ла айттыгар не: кандый ла керекте качан да чесный болор керек деп.

— Же, чесный кижги, тур. Кече нени куучындашкан эдис? — деп, акам айтты. — Бүгүн түш жеринде эмес, а чын агаш ортозына барарыс.

— Ура-аа! Чаналу барарыс, ура-аа! — Мен капшай ла турдым.

Тышкары кей кечегизинен сооп калган. Тенери аяс. Бис акамла кожо чаналарысты кийип, деремнеден ыраак жокто агаш аразына ууландыс. Кече кар шүлүрөп кайылала, түнде үсти соокко чыт тонуп калтыр. Агаштын жаказында айры-тейри будакту карып калган кайын өзөт. Онын төзинде бир түлкү жаньыс жерге айланыжып, туура секирип, жүзүн-жүүрленип турды. Бис оны кайкап көрдис. Түлкү дезе бисти көрбөйт.

— Ол анда нени тапкан? Тегин жерге ол анай кылынбас эмей. Көрсөн, көрсөн, ол кардын алдынан нени де чыгарып келди. Талбандап жат, көр, көр! Бу кандый да куш ошкош не? — деп, акам

меге шымыранды.

Чындап та, кандый да жаан куш түлкүнин олжозында. Тынын аларга канаттарыла талбынып турган эмитир. Бис кыйгы-кышкыла ичкери тап эттис. Түлкү жаньыс ла бисти көрүп ийеле, тапкан курсагын тиштенгенче жыраалардын ортозына жоголып калды. Бис чүрче ле карган кайынга жедип келдис. Кайынды эбире кар бир эмеш карарып, жабызап калган деп билдирет. Кардын үсти жука, жалтыркай, кемирчек тошло туй тартылып калган эмитир. Ол кече түште кар шүлүрөп кайылала, түнде соой бергенинен улам болгон. Түлкүнин бийелеген жеринде жүн чачылып калган.

— Куштар түбекке түшкен эмитир. Олорго болужар керек — деп, акам чочыган үниле айтты. — Эмди ле бис оморды жайымга чыгарып ийерис.

— Кандый куштар, кандый түбек, ака? — деп, мен нени де аайлабай сурадым. — Кижиге көрүнбес кайда ол слердин түбекке түшкен куштараар.

«Акам он класста үренип турган кижги билер ле болбой» — деп, ичим-каран санандым. Ого болужарга мен тен күлүк.

— Билерин бе не, кезик куштар, темдектезе, чайлар, күртүктер, сымдалар кышкы түнди карга кирип өткүрет. Кардын алдында жылу да, коркымчылу эмес те. Кече түште кар шүлүрөп кайылала, түнде үсти тоштолып тонуп калган. Эмди бу куштар кардын алдынан чыгып болбой шыралагылап жат. Бис оморго болушпазаас, түлкү оморды бирден кодорып жип салар. Же бис экү байрам эдерге түлкүнекке бербес эмейис.

Онон акамла экү кайынды эбире чаналу базып баштадыс. Кенетийин бу ла алдымда кандый да табыш угулып, тон кар кыймыктай берди. Мен сүүнгениме кыйгырып ийдим:

— Ака, мында куш кыймыктанат! Капшай оны чыгарактар!

Акам менин көргүскен жерди чана тайакла чебер ойып, иштене берди. Кардын алдында бир же ле деген күртүк кыймыктанбай шык ла жадыры. Ол торт өлүп калган неме ошкош. Акам күртүкти эбире карды туура этти. Бу ла тушта байагы «өлүп» калган күртүк карды быркырадып, жаан табышту өрө учуп чыкты. Ол кайыннын жабыс деген будагына отурып алды. Көзи немеге жетпей турган чылап, мойнын чөйип, ары-бери ажыктанат. «Көрсөн оны, коркыганына аайланбай отурганын» — деп, акам шымыранат. Онон колыла «табыштанба»

деп, меге темдек этти.

Күртүк жараш куйругын жайа тудуп, бисти лаптап аяктайт. Онойып бир эмеш отурала, канаттарыла тир-рр этире талбынып, одоштой кырлан ажыра уча берди. Ол биске коркышту тын сүүнген болор. Ол күн бис жайымга жети күртүк чыгарган эдис. Болушпаган болзоос, олор өлүп калар эди. Эмезе түлкүлөргө белен курсак болуп калар.

— Олор кардын алдына канай кирген? — деп, мен акамнан сурадым.

— Бу ла кайыннын жабыста будагын көрүп турун ба? Бат, күртүктөр түште тойо ажанып алала, ол будактарга амырап отурат. Энир кирер алдында бу будактардан учканча тўжўп, кардын алдына кире конгылайт. Эртен тура күчтў тумчуктарыла жарма карды ойо чокып, чыккылап келет. Онойдо чай деген куш кардын алдына база конуп жүрет. Сымдалар да база конуп алат.

Агаш ортозына жүрзе, кижинени ле билип алар, нени ле көрөр. Эмди эбире көрүп турзам, бу ла аркада кар эмеш ыраагынан ак эмес, а көгөлтирим көк деп көрүнөт. Эбире тымык. Акыр, бу не куш көрүндү? А-аа, томыртка турбай. Ол ижин эрте баштаган эмчи эмтир. Оны лаптап көрөргө табыштанбай отурдыс. Удабай тыттын кийнинен жаан кара куш көрүнүп келди. Ол тытты эбире кырлап, тындаланып турала, чокып ийет. «Томыртка болзо чоокыр болор керек. Бу куш кара, онон томыртканан жаан. Кара томыртка болор бо?» — деп, ичимде сананып отурдым. Аткаыр акам менин санаамды билип ийгендий, күлүмзиренип ийди:

— Бу жаан кара томыртка. Орустап оны желна деп адап жат. Ол көп жаны тайгада жүрет. Же каа-жаада өзөккө тўжўп келет. Томырткалар башка-башка болор: кичинек ле жаан чоокыр томыртка, ак аркалу ла онон до өскөлөри бар. Олор ончозы агаштын куртын жип жат. Курттар десе агашты үреп, кургадып салгылайт. Онын учун томыртканы агаштын «докторы» деп айдыжат. Ол агаштардын курттарын чыгарып, эмдеп жат.

Бис агаш ортозына амырап, соодоп узак ла жүрдис. Чибинин койу бүринин ортозында мечиртке отурганын база көргөнис. Ол бистин табыжысты угуп ийеле, сары көстөриле ары-бери аяктынып отурды. Тўште амырап отурган эмтир. Энир кирзе тан атканча жемзепер, курсагын азыранар. Онон ары барала кырланга чыгып,

амырап отурдыс. Кенетийин акам менин женимнен тартып ийеле шымыранды: «Өрө көрзөн, өрө көрзөн! Только кыйгырба, өрө турба». Мен өрө көрзөм — кырлан туура бир койон торт болчос кайнап мантап баратты. Онын кийнинен, бир жирме-одус метр киреде, түлкү кулугур кызас-кызас эдип учурттып келетти. Же сакыбаган жанынан мында сан башка неме боло берди. Койоннын жолынын алты жанында төзинде койу жыраалу мөш турды. Койон ол мөш жаар бурыды. Чике ле жыраанын ортозына кире конды. Ол ло тарыйын жыраанын бир жанынан чыга конуп, алдындагызынан тын мантап баратты. Сүрүжип келеткен түлкү жыраанын жаныла өдө конуп, кылчыр көстү койоннын кийнинен чөйилтип ле жатты. Койон онон чек ырай берди. Түлкү ого жетпежи жарт. Бис мөштин төзине келдис. Жыраанын жанына жууктап ла келеристе, бир койон онон чыга ла конды. Ол ичкери барбай, байагы кырлан ажыра келген жолыла кайра бырт ла эдип калды.

— Э-ээ, кандый сүмелү койон! Түлкүни мекелеп салды. Жыраанын төзинде онын нажы койоны жаткан турбай. Арып калган койон жыраага киреле, шык ла жада берерде, нажы койон оны аргадап аларга онон ары мантаганы ол эмтир. Түлкү койондордын сүмезин билбей калган. Бат, кылчыр да кылчыр! Түлкүнекти торт мекелеп салган. Көрзөн онын сүмелүзин: кайра жолыла ойто качып жүре берген. Ондо эмди түлкү жогын билер ине. Көрдин бе, кандый санаалу, кандый сүмелү койондор — деп, акам сүүнип турды.

Ол күн бис акамла экү жакшы амырап алдыс. Ару кейле тынып, ан-куштардын жажыдын, сүмезин эмеш те болзо билип алдыс. Ак кардын үстинде не аайлу көп истер бар! Анчы кижини оны ончозын кычырып билер. Болгон ло кижини аңдардын, куштардын истерин аайлабас эмей. Ого үренер керек. Кертеш жерде не де жаткан болгон. Ол не деп тураар? Ол — элик. Тўште анда амырап жаткан. Эмди олор база өскө жерде барган.

Аткаыр акам ан-куштарды, ар-бүткенди тын сүүп турган кижини. Анда олор керегинде көп бичиктер де бар. Кайдан ла ол бичиктерди садып, нөкөрлөрүнөн өскө бичиктерле толыжып алат. «Жаандап келзеп ол бичиктерди сен де кычырарын» — деп, акам меге айдат. Же олордын кезигин мен эмди де кычырып турбай. Көп тоолу бичиктердин ортозынан меге тын жараганы мындый бичиктер: Феликс Лев «Звериная дача», М.Д.Зверев «О птицах и зверях нашей

родины», В.Бианки «Синичкин календарь», П.Дудочкин «Необычное в обычном» ло онон до өскө јилбилү-јакшы бичиктер.

КЫДЫРАЙ-БООМЫ (Легенда куучын болгодый)

Бистин јурттын каргандары бу боомды «тургакту» боом дежетен. Күн ашса ла ол дөөн барарынан јалтангылап туратандар. Бисти, ооктобыр немелерди, түште де ол боом јаар божоткылабайтан. Је бисти тудуп алар арга бар ба? Ончо ло балдар түней ле ол боомго баргылап туратандар. Кыдырай-Боомы керегинде јүзүн ле јүүр куучындар јүретен. Озогы тужында бу боомдо ал камык улус кырылган дежер. Кезик каргандардын сөзиле болзо, ол өйдө Алтайга кара кыдаттар табарган, база кезиктери сары моолдор табарган дежер. Оны чокым-јарт билер кижі јуртта јок. Кыдырай деген кижі болгон эмтир. Ол керегинде Атраш өгөөн мынайда куучындайт: «Озогы ыраак өйлөрдө бистин алтай албаты көп болгон дежет. Олор јаныс јерге чук јатпай, өзөк, кобы-јиктер сайын јуртаган. Ол өйлөрдө бистин Алтайга кыдаттар да, моолдор до табаргылап туратан. Алтайларды тоноп, өлтүрип, кулга айдай беретендер. Эмди бу ла бистин јуртап јаткан јеристе озогы тушта Кыдырай деп јокту кижі јуртаган эмтир. Ол андап минер сок јаныс јеерен атту, саап ичер јаныс чоокыр уйлу болгон. Эмеген-өгөөн јаныс Күнеш деп кысту болгон. Кыдырай улай ла андап, алу-јөөжө таап, оны байларга аш-курсакка, эски-саскы тон-өдүкке толуп јүретен кижі болгон.

Бир катап ол андайла келерде, чадыр айлы жемирилип, оттын орды сооп калган болды. Јаныс уйы да, энелү-кысту олјочыларга айдада бергени јарталды. Ачу-коронго бастырган Кыдырай өштүлердин кийнинен истежип барган. Је өштүлер түкү качан јангылай берген, олорго эмди једижер арга јок деп, јажынып арткан ас-мас улустардан укты. Је не де болзо, эмегенин ле сок јаныс кызын тонокчылдардан јайымдап алар деген шүүлте Кыдырайга амыр бербей турган. Бу шүүлтезин канай бүдүретенин эм тургуза ол билбей јүрген.

Күрен күстин сыранай бойында «тонокчылдар база ла келип јат» деген табыш алтай улус ортозына түрген јайыла берди. Јаныс

ла Кыдырай өштүлерден очин алар деп шүүнип алган эмтир. Кадын ичиле келген өштүлер бу боомло өдөр деп, ол јакшы билген болгон. Артык јол јок. Кыдырайда көндөй мылтыктан өскө кандый да јуу-јепсел јок. Боомдо кайанын бажыла узун армакчы тартып, ого таштар чоккон. Качан өштү боомды өдүп ле јадарда, Кыдырай армакчынын бир учын кезип ийген. Чоккон таштар олјочылардын үстине күзүреп-күркүреп төгүле берген. Бойы дезе көндөй мылтыгынан өштүлерди адып турган. Олјочылар көп болгон. Олордын бир кезек кайучылдары билдирбес јанынан Кыдырайды курчагылап ийгендер. Качып барар јер јок. Эбире тирү өштүлер, бир јанында боомнын бийик кайа тажы. Өштүлер маказынып кыйгырыжат: «Колго кир, кожонду јүрүм сыйлаарыс!». Кижі күүни јок олјочылар кижини канайда кыйнап өлтүрип туратанын Кыдырай јакшы билетен болгон. Ол јалтанбас, Алтайын, албатызын тын сүүген кижі дежет. Калганчы окко јетире адыжып, Кыдырай мынайда кыйгырган эмтир: «Кара кускундардын колына киргенче, кайран Алтайымга сөөгим калзын! Јакшы болзын менин кызым Күнеш, эмегеним Арчынай!», онон ол бийик кайадан калып ийген эмтир.

Онын өштүге божоткон таштары эмди де ол боомдо јадыры дежет. Онын учун ол боомды Кыдырай-Боомы деп адаганы ол туру, байла. Бу та чын болгон керек, та кеп куучын-легенда болор бо? Боомнын үстинен көрзөн, таштардын ортозында куу сөөктөр көрүнөр. Гражданский јуу тужында бого база да көп улусты кырган дежет. Кем кемди кырган болотон? Актар кызылдарды ба, айса кызылдар актарды ба? Оны билер улус та бар, та јок.

1986 бар јыл, күчүрген ай.

ЧЕЧЕКТЕР, ЧЕЧЕКТЕР...

—Јакшылар ба, чечектер! — деп, мен олорло, кижі чилеп, јакшылажып јүредим.

Чечектер, чечектер... Олор «јакшылар!» дегендий, араай јайканыжат. Күзүни чечектеп, узун кирбиктерлү чанкыр көзин ачып, араай-араай шынырап, күлүмзиренип ийди деп, меге билдирет.

Ончо ло чечектер эртен турадагы жарык күнге баштангылап алган тургулады. Чечектердин ачык жүзүндө ару чалыннын тостоктору жүзүн-жүүр өндөрлө мызылдайт.

Чечектер, чечектер... Олорды сен кайда ла көрөрүн: жалаңда, аркада, кырда, аралда, саста... Энем чечектер өскүрерге сүреен сүүр кижги. Бистин туранын көзнөктөрүнүн алдында жүзүн-жүүр атту, өндү чечектер жас ла келзе, жарангылап өскүлей бергилейт. Энем чечектерди кыжы-жайыла туранын ичинде ле тышкары өскүрет. «Чечектер — ол ар-бүткөннин кеендиги, жүрүмнүн база бир сүүнчизи» — деп, энем айдат. Бу ончозы чып ла чын балдар.

— Ай, кандый ару ароматту кей! Тынарга кандый женил, кандый тату — деп, ыраак городтон келген бир турист сүреен сүүнгени санаамга кирет.

— Деремнеде ол тен кирелү эмей — деп, мен айткан эдим. — Ол түкү чанкыр кырларга барган болзоор...

— О-о, быйан болзын слерге! Бис андый кырларга кыйалта жок барарыс.

— Бис Омск городтон — деп, келген туристтер тын сүүнгилеп турган эди.

Эртен тура чечектер күнчыгыш төөн, түште күнтүштүк төөн, түштин кийнинде күнбадыш төөн баштангылап алган тургулаар. Олор Күнле кожо эбиреп туратан эмтир. Күн ажа берзе, чечектер баштарын бөкөйтп, чечектерин кымынып ийет. Онойдо Күн чыкканча тургулайт. Мен бодозом, олор амырап, уйуктагылап тургандый.

Түште көрзөөр, чечектердин үстинде канча кире тындулар учулап жүргүлейт. Иштенкей адару сыр кожонло тату мөт жууйт. Көбөлөктөр талбан кайнап, бир чечектен база бир чечекке отургылайт. Жүзүн-жүүр коныстар да чечектердин үстинде база отурат. Олор тату нектар-чечектердин жулугын соргылап турган болбайсын. О-о жайла дезен база, чечектер, чечектер!

Жаан эмес жажыл аспан ромашканын үстинде отуры. Теп ле тегин отуры: тату жулук та сорбойт, канаттарыла талбандабайт та. Араай келген эзинге ромашка ары-бери жайканат, аспан кожо жайканат.

— Аа, сен тайноктоп турган эмтирин не! — деп, сүүнчилү кыйгырып, мен аспаннын жанына жууктадым.

Чындап та, чечек ары-бери жайканарда, аспан ого жакшызынып,

көзи тостойеерен чым отурат. Бу күрүм сүмелү ле база!

— Сен түш, узун бут! Ромашкага база күн көрөр керек! — деп, мен аспанды сабарымла кезеттим. «Сенин керегин жок!» — дегендий, аспан жаргак канаттарын кыжырадып, ойто ло жайкана бербей кайтты.

— Жок туру, нажы, тайноктогон, болор! Ромашкага амыр керек! Оны сен көп кыйнаба, көп кулданба! — деп, мен ус сабарымды аспаннын чике ле тумчугынын алдына көргүзеримде, уйалган чылап, жер төмөн калый берди. «Быйан болзын, кижги!» дегендий, ромашка ары-бери жайканып ийди. Онон ару, апагаш каткызыла каткырып, чанкыр тенериде Күнге удур, жалбрагыла жайа салынып ийди.

Эбире дезе чечектер ле чечектер... Бу жүрүм, бу ырыс... Менин күүн-санаам ару, жеп-женил. Жүрегимде коштой база ромашка өскөндий, торт чечектеп отурдым. Эх, чечектер... чечектер...

1987 койон жыл, кичинек изү ай.

ЭСКИ БУКВАРЬ ЛА ЖАНЫ БИЧИК

Бир катап түнде жаны бичик ле эски букварьдын куучындашканын уккан болзоор! Бат, эмди отурып, ол чөрчөк-куучынды угыгар, нажылар. Чөрчөк тө болзо, эмеш чын бар эмей.

Эски букварьдын жанында турган жаны бичик көөрөйт:

— О жайла, бу сенин бүдүжинди! Чырчыяа карып, үлбүреп-үлтүреп калтырын. Ары ла капшай макулатурага сала берзен торт болор эмес пе? Эмдиги өйдө сен дөөн көрөр дө кижги табылбас болбой? Сени көрөргө дө кунукчылду. Мен бодозом, сен карыганыннан үлтүреген эмезин, а ондый ла сүр-кеберлү чыккан: коркышту ла сагышту, меелү деп бодонып, улустын күүнине тийеечи болуп... А мен сүреен жилбилү бичик! Мени жаан да, жаш та улус колго алып, жилбиркеп кычыргылайт. Мени кычырып, олор сүүнгилейт, каткырыжат, ыйлажып та турат. Мени жаан сый эдип улуска да бергилейт. Же сен мында тегине ле жер ээлебей ары ла макулатурага тайылгадыын.

Бу тушта эски букварь араайынан «ха, ха, ха» деп каткырып ийди.

— Сен не каткырып турун? — деп, жаңы бичик ачуурканып сурады. Эски букварь база сан башка каткырып ийеле, айтты:

— Теп ле тегин неме сагыжыма кирди: сени бичиген кичи кичинек тужында кычырарга менен үренген жок по...

Кенетийин ончо ло полкалардан кө-өп үндер шылырашты:

— Чын, чын айдат карган букварь. Ол көпти көргөн, көпти биле-ер!

Жаңы бичик мындый көп үндерди качан да укпаган, ненин учун дезе, онын бу библиотекага келгени удабаган. Онын учун ол: «Бу ончолоры карган немелер болбайсын!» — деп, тынзынып сананала, карануй полкада тымып калды.

1985 жылда «Куулгазынду жай»
деп өмөлик жуунтыда чыккан.

БОРОҢОТ

Чап-чанкыр тенериде баш жарылгадый күн тийет. Суунун жанында эжинген балдардын табыжы угулат. Меестин эдегинде бала четтер ле кайындар изүге мелиреп, шык ла унчукпай тургулайт. Чечектер суузагылап, баштарын бөкөйтүп ийдилер. Олордын үстиле жүзүн-жүүр өндү көбөлөктөр айланып, кейде женил-женил талбан кайнап учулайт.

Мындый изүде ак јаланда куштар да кожондобой бардылар. Јаныс ла агаш ортозында серүүн болбайсын. Канчазын сууга көгөрип келгенче эжинетен? Агаш ортозына амырап, соодоп базып жүрзе кайдар? Балдар мынайда жөптөжөлө, агаш аразына бардылар. Мында серүүн, өлөн-чечектин жараш жыдыла кей толо. Куштар да бүрлердин ортозында сүүнчилү кожондойт. Балдар чечектер жууп, көбөлөктөр тудуп турдылар. Кайындардын жажыл жалбрактары жажытту шымыражат.

Кенетийин койу жыраанын ортозынан балдарга араай онту угулды. Барбак жыраанын төзинде бир төс кичинек боронотты олор көрүп ийди. Ол онтойт, жажыл көзинен сур јаш агат.

— Сени кем јаман көрди? — деп, балдар онон сурады.

— Мен чек күнди көрбөйдим. Ару кейле де ас тынадым, ненин учун дезе, мен бу койу караңуй жыраанын төзинде өзөдим. Мен качан да өрө өспөйтөн, жарык күнди көрбөйтөн турум...

— Оо, көөркий, бис сеге болужарыс. Сен күннин жарыгын да көрөрин, ару кейле тынарын, жараш жүрүмди де жүрерин...

Ол ло күн балдар боронотты чебер казала, школдын көзнөгинин алдына отургызып салдылар. Кичинек изү ай да болгон болзо, боронот бир де чалдыкпай түрген өзүп чыкты. Балдар оны күнүн сайын сүреен јакшы кичееген не. Ого күн де, жарык та эмди јеткилинче.

Келер жуук жылдарда боронот балдарды тату кара јиилегиле күндүлеер. Онын жараш јытту жалбрагы олордын школын кееркедер.

1985 жылда «Куулгазынду жай»
деп өмөлик жуунтыда чыккан.

КӨК ТАМАН

Көктаман деп кичинек уулчак јуртаган эмитер. Кышкыда ол кардын алдында уйуктаган, онын учун ого сүреен соок болгон.

Бир катап Көктаман уйуктап јадала, түш јеринде јасты көргөн эмитер. Јарык күн чалып, тенериде ойноп, каткырып турды. Онын жылузына ак кар кайылат. Көктаманга да жылу боло берди. Ол јаска база сүүнип, коолодо кожон жынырадат. Бу сүүнчилү кожонун кожондоп, Көктаман ойгонып келди. Сынын сергидип, керилип турды. «Бу, байла, јас једип келген болбайсын» — деп, Көктаман сананды. Бир күн ол чоокырайа кайылган карлу јердин алдынан чыга конуп келди. Ол бойынын јаан чанкыр көзин ачып, ару тенериге, јаркынду Күнге көрүп, сүүнчилү каткырып ийди: — «Эзен бе, јас!».

Јылдын ла тулаан айда Көктаман јасты ончозынан озо онойдо уткып турар болды.

ЧЕЙНЕ ЛЕ ЧАЙ ӨЛӨН

Чейне кызыл, жаан чечегин жайып, ары-бери жайканып, Чай өлөнгө мактанды:

— Э-э, көөркий, бу сенин чечегине бир де тынар-тынду неме жуулганын көрбөдим. Чечегинде тату жыт, амтан жок болбайсын. Чаалтоо, менде торт амыр жок: түни-түжиле чечегимде күүлеген табышту айылчылар. Чечегимнин жааны да, жаражы да коркышту! Мен эмес болзом, бу арканын ичин жарыдар да өзүм табылбас эди.

Анайда айдала, Чейне жаан чечегин жайкап, танзыркай берди. Арткан чечектерге кылас та эдип көрбөйт.

— Бу өйгө жетире сен мындый мактанчак, тееркек деп билбедим. Ол жаан, жараш чечектерин ого жүк ден эмеш удаан туратан болзо кайдат? Удабас ла шөлбийип, түжүп калатан неме эмей. «Макуту күлүктин бажы тас» деп кеп сөсти сен керегинде айткан турбай.

Чындап та, удабай Чейненин жаан, кызыл-жараш чечектери жерге түжүп калган жатты. Эмди Чейне он-сүр жок, карануй-жажыл айры-тейри жалбрактарлу көрүнөт. Онын жанында бир де тынар-тынду неме көрүнбөйт. Кызыл, жараш чечектердин ордына тас баштарлу беш айры кабычактар саргарат. Онын ичинде жинжидий карануй кызыл үрөндөр быжат. Ол үрөндөрдөн эзенде жылда база чейнелер өзүп чыгар.

КӨК КАЙЫРЧАКТЫН ИЧИНДЕ КУУЧЫНДАР

Энир кирип, деремнеде тал-табыш ын-шын эдип калды. Жаңыс ла почтанын толыгында турган көк кайырчактын ичинде шылырашкан, куучын-кубыр кидим ле өдүп турган ой болгон.

Кандый да жардак үн шанжайт:

— Эх-ма, мени кайда брааткан деп тураар? Улалы дөөн, улузы көп жер дөөн! Акам эш дөөн, айылдаган айас амырап аларга, сары сыранан санаам жеткенче ичип аларга.

— Э-э, балам, менин жол-жорыгым ыраак-ыраак. Поездде де, самолётто до жедерге келижер. Москва жаар барып жадым, Москва жаар! Анда Тимирязевтин адыла адалган институтта кызым үренип жат. Божотсо — агроном болор. Кызыма жетире барып жадым, көөркий

— деп, өкпөөриген тыркырууш карган үн жартайт.

— А мен Горныйга. Көндүрө ле «Алтайдын Чолмоны» газеттин редакциясына жетире. Бу бир автолавка керегинде комыдаарга барып жадым. Көк тенери оны тепсин! Турлуумга жүрбегенинен бери эки айга жууктай берди. Аш-курсакка, танкы-санкыга болуп, улай ла өзөк төөн иштү кижжи канчазын түжетен? Кой өскүрер ой не — бош жок бир де. Жаандар да жаңыска баспас, ижистин жакшы-жаманын да билгилебес не. Бат, макалу «Чолмон» ажыра чочыдып ийзем, чорты менен алар ба олор? Автолавказы-савтолавказыла катай турлуума тургуза ла жеткилеп келгилебей кайда барзын! — деп, жоон, күнүрөк үн кекенет.

Жоон үннин кийнинен жиит уулдын сүрекей сүүнчилү үни шынырайт:

— Мен ыраак эмес, бу ла Жоло журтка жетире браадым. Кара көстү сүүген кызыма, карудан кару, баалудан баалу сөстөр айдарга... Эх, эмди ле једе берген болзом!

— А мен «Алтайдын Чолмоны» газетке табышкактар табыштырып браадым. Уксаар да бу табышкакты, је уксаар да... — деген чичке үн сураган, албаданган айасту угулат.

— А сен дезе, сен...

— Жок, жок, мен кайда баратканымды...

— А бот мен черүде акама...

— Бу мен городто үренип турган үүреме...

Көк кайырчактын ичинде тал-табыш там тынып, кажызы ла «мен» деп кайда, не керектү баратканын айдарга албаданып, сөс блаашкылаган, чуркуражып, шылыража бердилер.

Учында ла жоон күнүрөк үн: «Же болор, нажылар! Амыраар ой жетти. Эртен танла жол-жорыкка атанар керек. Амырап алыгар» — деп, жакарып айтты.

Көк кайырчактын ичинде үндөр база бир канча өйгө шылыражып турала, ын-шын тымып калдылар.

Эртен олордын кажызы ла бойлорынын жол-жорыгына атангылай берер.

ТАКААНЫН БАЛАЗЫ

Энем кедери фермага уй саап барган. Жаанам диваннын үстинде түүнүп отурды. Менде эдер неме жок. Ары-бери базып, күүниме тийе берди.

— Жаана, — мен жаанамга баштандым, — чөрчөк айтсаар, же жилбүлү болзын. Коркымчылу да болзо кем жок.

— Коштой отур, экем. Айткайым база.

Мен жаанамга коштой отуруп ла аларымда, «пи-пи-пи» деген табыш бу ла коштойымда угулды. Жаанамла экү тындалана бердис. Жаанам түүнүп турган жибин туура салып, «бу тышкары кучыйактар болбой» деди. Онон көзнөкти карап көрди. Мен жаанамнын болчоктоп койгон жибин ала койоло, торт чочый бердим: «пи-пи-пи» деген табыш колымда болчок жиптен угулат.

— Жаанам! — Мен кыйгырып ийдим. — Бу болчок жип пиптейт ошкош не?

Жаанам меге эбире согуп, чугулду айтты:

— Карган кижиге каткырып па, учкан?!

Ол ло тарыйын жаанамга «пи-пи-пи» деп, болчок жип каруузын берди. Жаанам болчоктоп койгон жип-түкти капшай ла жазып баштады. Озо баштап жымыртканын жарылып калган кабы, онон сап сары кичинек сыпушка көрүнди.

— Оо, кудай дезен база! — жаанам сан өрө колдорун көдүрүп, ненин де учун менин алдыма актана берди. — Түкү бооро адана носок түүп божоткон эдим. Жип артып калган. Оны болчоктоп салар неме таппай, капшай үстине жымырткага орой, орой толгоп ийген эдим. Же көрзөн оны: сыпушкаланып калган турбай! Кем оны билген, калак дезен база!

Бу сыпушканы бис жоон такаа болгончо азырап алганыс. Чынын айтса бис эмес, а балдарлу кушка кожуп бергенис. Ол оны чыдадып алган.

Чуваш Г. Лучтан
1993 такаа жыл, күчүрген ай.

ЭРЕЕН ЖАЙДЫН КҮНДЕРИНДЕ

1

Сыгандардын табыжы суунын жарадында палаткалардан тын ла угулып турды. Билбес улус сыгандар аракылап жат деп бодоор эди. Бу сыгандар жылдын ла колхозтын койлорун Бийскке жетире айдагылайт. Быжыл озор бир үүр койлорды алала, база эки үүр койлорды кайчылап божоорун сакып тургандар. Сыгандардын уулчактары кере түжине ле койлор кабыратан. Олорло кожо же ле деген эки көк ийт жүрет. Ол ийттер койлор кабырарга сүреен жакшы. Койлорды түкү ле кырдан айдап экелгилеер.

Деремненин алтыгы учында, бир беристе кире жерде, Карануй-Кобы деп атту чичке кобы бар. Кобынын бажын кечире кайа таш туруп жат.

Ол таштын жанында тегерик сас бар. Узун кыйгак өлөндү, төнөзөктөрлү. Кобынын ичинде кара суу агып жат. Кобынын оозына жетпей жоголып калат. Суунын бажы тошту. Жайгыда ол үзе кайылбайт. Анда жаантайын көлөткө: күннин чокторы бого жетпейт.

Ол күн сыганнын уулчактары койлорун бу Кобынын бажына кабырган. Кой деп мал ондый не: бирүзи ле кайдаар барза, арткандары онын кийнинен барар. Кобынын бажында саста та суу ичерге тыгылышкан, та өскө неден үркиген. Он кире кой Карануй-Кобынын бажынан төмөн тоголонып, таштарга кысталып, бастыгыжып өлгөн. Бастыразы калыгылаар эди, карын, «санаалу» ийттери койлорды туура үрkitкен ине. Ол койлорды колхоз сыгандардын мойнына кыч ла салып берген. Бат, озордын бүгүн табыш-талы бу ине. Кой кабырган сыган уулчактарга чыбык тын ла жедишкен эмей. Ол сыгандар Доротовтор бис деп адангылайт. Олордо Эрик ле Саша деп эки уулчак бар. Доротовтор городто жаткылап жат. Балдары анда үренгилеп жат. Быжыл Саша төртинчи класска, Эрик дезе алтынчы класска көчкөн. Күрүмдердин шулмустары ден коркышту немелер. Школ божозо ло, жылдын ла бистин деремнеге жеде конгон тургулаар. Деремненин уулчактарыла озор түкү качаннан бери таныш.

— Башла тееп, башла тееп бийелеп береек, нени беререер? — деп, эки карындаш сурангылайтан.

— Је слердин ол бийегерди канчазын көрөр? — деп, бис мойножотоныс. — Онын ордына нени-нени кожондогор.

Эрик ле Саша бой-бойы дөөн көрүжип, бойларынын тилиле куучындажып ийеле, сүүнчилү айдатандар:

— Бис слерге сыган адын мактаган керегинде кожондоп берерис. Јакшы ат ла ыраак јол — ол сыганнын ырызы деп јаандарыс айдат. Угыгар.

Онон экү јергелей туруп ийеле, чичке үндериле кожондойтондор. Ээ чалтоо дезен база, артисттерди ле оморды... Эмди орустап көчүрүп береер дезебис, Эрик ары-бери буландап турала, мынайда көчүретен:

— Сыганнын аттары јакшы, семис, күчтү ле јараш. Ол оны јаантайын кичеейт. Ыраак јолго барганда, аттары арыбайт, аттар сыганнын канады, онын ырызы. Ады јок сыган — ол канады јок мүркүттий.

Кожоннын учуры, байла, чын ошкош. Бис оморго сүт, курут беретенис. Омор курутты јиирге тын сүүгилеп јат. Энирде дезе јиит сыгандар ончозы кинога келгилейт. Кезикте бис Саша ла Эрикти айлыска телевизор көрөргө кычырып туратаныс. Јурт јаткан улус оморго үренгилеп калган. Оморды көндүре ле «бистин сыгандар» дежер.

— Койлор учун слерге тын једишти бе? — деп, бис сураган эдис.

— Једишке-ен, сыганды чыбыктабаза, онон чындык сыган болбос — деп, омор көкигилейтен.

Түште койлор тебеелеп јатса, Сашка ла Эрик бисле кожо сууга эжингилеп турар. Койлор тебееден турза, сыган уулчактар ийттерин эчиткен ойто ло ат үстинде. Айла сан башка неме: јаандары кере түжине ле одузында. Та нени эдип, та нени кылынгылап божогылабайтан? Доротовтор айылдар керип, белге салып, суранып баскылабайтан сыгандар. Киного, деремнеге келгилезе, јарангылап, јакшы кийингилеп алган келгилеер.

— Ол кобынын ичинде соок кара-суу агып јат. Анда карануй, соок. Бис онон бастыгышкан койлор түжүргенис. Кандый да көндөй таштар бар — деп, бир катап биске Эрик куучындаган.

Ол тушта бистин «командирис» Бырчык торт јилбиркеп чыккан эди:

— Эртен ле Карануй-Кобыны шиндеп-ширтеп көрөөктөр бө? Мыны уккан Шуну торт секирип ийди ошкош.

— Только карманный фонарь алып алактар. Көндөй таштын ичин јарыдып көрөрис. Эртен он часта бу ла јаратка јуулыгар. — деп, Бырчык ончобыска јакыды.

Балдар Бырчыктын айткан сөзинен чыкпайтан. Ол омордын башчызы дезе чын болор. Ол ончозынан күчтү, јалтанбас ла тапкыр. Кандый ла керекти төп шүүп ийер. Оны башчы эдип кем де тутпаган. Бырчык билдирбезинен ле анайда балдардын «башчызы» болуп калганын нөкөрлөри де сеспей калган эмей. Бырчык көп кычырып јат. Анчада ла ар-бүткен, јорыкчылар керегинде кычырарга тын сүүйтен.

2.

Эртен тура бис ончобыс суунын јарадына јуулып келдис. Аркабыста вещьмешоктор. Ого бис көжнө саларыс. Эм тургуза анда азык јадып јат. Макса, керек дезе, аказынын турнабайын да экелген. Сандрайда, Айанада, Бырчыкта — фонарьлар. Агаш тайак та тайанып бар. Ајас күн турган. Өрө кейде тайлонко кожон эмес кожон салат. Иштенкеј адарулар кынылдажат. Өркөлөр бистен быдыр кайнап качкылайт. Сашка ла Эрик туку төмөн саста койлор кабырып јүрү. Омордо эмди бош јок: койлордын отоор ло өйи. Анан башка омор бисле кожо келер эмей.

Удабай бис Карануй-Кобынын ичине једип келдис. Онын ичи соок, карачкы болтыр. Бу јурттын јанында бистин чыкпаган, кырлабаган јер јок эмей. Эмди бу кобынын ичин көрөр деп чыданыкпай турдыс.

— Походко јүрген туристтер чилеп, ээчий-деечий базарыгар. Алдынан мен, онон Сандрай, Макса, Шуну, Айана барзын — деп, Бырчык балдарды кийни-кийнине тургузып јакарды.

— Шуну бистен ончобыстан узун. Ол сай учында барзын. Алдынан турза биске не де көрүнбес — деп, јатпак сынду Айана анказы азат.

Чындап та, Шуну ончо балдардан сыны узун. Онын учун балдар оны «кармак сап» деп адагылап алган. Ол ондый атка бир де ачынбайтан. Карын узун сынду кижии болуп, «мен дядя Степа»

деп, тынзынып жүрөтөн.

Бис онон ары кобыны өрө бастыбыс. Мында өлөн такталып калган: сыгандар кобыны төмөн бастыгышкан койлорды сүүртеп түшкөн эмтир. Кобынын ичинде серү-үн, көлөткө-ө. Жаан эмес кара суу агып келип жадала, ойдыкка кирип, жоголып калат. Кобы чын да чичке болуптыр. Эки жанында кайалар. Олордын баштарында агаштар, маралдар, кылбыштар өзөт. Кобынын бажына шыдар тепкиш ошкош тектир-тектир таштар тепкиштелип барган. Эки жанында кайаларда кандый да көндөйлөр көрүнөт. Олордын ичи караңуй. Сыранай жабыста бир көндөйдүн ичин жарыдып көрөр деп, ончобыс шүүжип алдыс. Сандрай, Айана ла Бырчык фонариктериле жарыдып турдылар. Бис лаптап көрүп турдыс. Көндөйдүн ичинде кабай аайлу неме көрүнөт. Онын ичинде жаш баланын туку ла качан кугарып калган сөөк-тайагы жадыры. Кол-будынын сабарларынын сөөктөри торт кичинеек. Канайда жаткан анайда ла артып калган. Баланы неге орогоны билдирбейт: чирип калган, не де жок. Жаныс ла чирик кабай ла баланын сөөк-тайагы.

— Бу баланы бого кем, качан?.. Ненин учун таштады не? Бажы кандый кичине-ек — деп, Бырчык кайкап турды. Озогы тушта болгон керек болбой ол. Айла түштин кийнинде Учурдын койлорын купкалаарыс. Ол тушта онон сурап угаактар. Ол билер керек. Жаан кижине.

— Жарайт! Эмди ол бир көндөй ташты көрөктөр. Анан база кандый бир неме табылар болор бо? Оо, кандый интересно! — деп, Макса өкпөөрийт.

Кобынын бажына жуук көндөйдү тибирип турала, чек татап калган темирлү, чирип калган кындакту мылтык таптыс. Кырлуу дейтени ошкош.

— Оны апарып Учурга көргүзерис. Бу мылтыкты, айса болзо, кызыл эмезе ак кижине жажырган болор бо?

— Может ол баланын адазы суккан? Кем оны билер? Вот история! Кыстар унчукпайт. Мылтык олорды бир де жылбиркетпей тургандый. Турнабайла кобынын ичин эбире шиндегилейт. Солун ла неме көрүнбейт ошкош. Турнабайын уулдарга береле, кыстар чечектер жууп жүрдилер.

— Бу темирди Шуну тудунып алзын. Ол эн учунда кижине. Кара

суунан амзап көрөктөр. Онон көжнөлөп барактар. Эмди күн тын изигелек — деп, башчыбыс Бырчык жакарды.

Бис соок кара суунан ичип алала, көжнөлөп бардыс. Көжнө одоштой түшкөн Карганалу дейтен кобыда толтыра. Жаан ла узун көжнөлөр таштардын төзинде, карганалардын алдында өскүлейт. Же бу кобыда көргөн немелер бистин ончобыска амыр бербей, сан башка санааларга экелет. Капшай ла ол керегинде билип аларга энчикпейдис.

3.

Учурдын койлорын кыркып салган. Болушчызы Күлөркей бисти көрүп ийеле, сүүнип чыкты:

— Аа, момошниктер келген турбай! Сыйчас Учур келер. Ол анда түктин планы бүткөн бе, жок по деп, аайы-төйгине чыгып жаткан болбой.

Бис койлор јунузарга ден сүреен сүүп жадыс. Бир жанынан чабандарга да болуш, экинчи жанынан биске де акча-манат келижип јат. Кой ло јунар өйдө «момошниктер» койчыларга табыла беретен эмей. Койјунуш ден јилбүлү неме не. Койго күчтери јетпес оок-тобыр балдар койлорды купкага јууктада айдап берет. Койго күчине једер балдар койлорды тудала, купкада кралинду суу јаар чачкылайт. Канайда келижер анай ла чач: бажын сан төмөн дө эдип, төрт санын сан өрө дө эдип, отургыза да салып... Кажы ла кой бажынан ала кралинду сууга чөнирилер учурлу. Бажы јунулбаган койды айры агашла јиткезинен јаба базаып, кралинду сууга чөнирип ијетен јанду. Көөркийлердин көстөрине, тумчуктарына ла кулактарына кралинду суу киргенде чүчкиргилеп, баштарын ары-бери силкигилеп, торт анкалары аскылап турар ине. Кой кайчылаар өйдө кой тудуп берзен, кой танмалазан, купкада кой јунушсан — ончозын ла үчөтчик бичип алар. Тегин бир де иш јок.

Учурдын койлорын купкалап божойло, амырап отурдыс. Учурдын келерин сакып, энчикпей баскындайдыс, јаш баланын сөөк-тайагы, мылтык... Бу көргөн немелер биске амыр бербейт. Ненин учун? Качан? Кемдер олор? Ончо бу сурактарга каруу алар керек. Же бат, Учур јеерен адын бийеледип, ыраактан ла каткырат:

— Ээ, најылар, түктин планы тогузан алты килограммга ажыра бүткен. Ол до јакшы туру. Эмди јаныс јайлуга көчөрин сананар керек. Кураандарды ла јылытпай јакшы јетирип алар керек.

Бис Карануй-Кобыда болгонысты, анда нени көргөнисти ле тапканысты Учурга ончозын төкпөй-чачпай айдып бердис. Учур мылтыктын темирин андандыра тудуп көрөлө, куучындады:

— Кырлу мылтык эмир. Бу ла јуукка јетире кырлу көп улуста јүретен эди. Ол чечен неме: атсан ла јастыра калбас. Ээ, кайракан, эмди ол кырлу мылтыктар чек јоголгон. Бу өйдө оны кем тудунатан эди калак. Эмдиги мылтыктарды кырлуга ден түнейлеп јадат па? Ончозы капшай октолор, бойы адылар дежет не...

Учур туура бултаартып куучындап отурды. А бис ден чыданыкпайдыс. Учур мыны билип отурган эмей. Је ол ине! Учур бис төөн көрүп, күлүмзиренип ийди:

— Је угыгар онон ары. Адам куучындап отуратаны санаама кирет. Бистин алтай улус алдында кобы-јиктер сайын чачыны јаткан. Бат, революция башталарда актар ла кызылдар деп улус табылган. Кобы-јикте јаткан улус актар келзе, олардон качар, кызылдар келзе база ла качар. Онын ортозына тоноочы-банјыттар табылган болзын. Ондый улус «бис кызылдар эмезе актар» деп, алтай улусты тоноор, өлтүрер. Неме ондобос улус кайда барар деп. Агаш-таштын ортозына, арка-тууга качар ла керек. Айыл-јуртын таштап, ас малын арка-тууга јажырып... Арга јокто кабайда јаш балазын да таштаган учурал болгон эмей. Өзөгинен чыккан балазын таштаарга јенил болгон деп тураар ба? А бу мылтыкта, байла, ок јок, окторы божогон болор. Ок јок мылтыкты артык јүк эдип не јүктенетен? Сугуп салар. Амыр јакшы өй келзе, ойто јүктенер. Је ол өйлөрдөн бери көп-көп суулар аккан, јылдар өткөн. Јадын-јүрүм де сан башка болуп кубулган. Ол өйлөр кату, шыралу өйлөр болгон туру. Бу ончозы эмди историяда бичилген. Бу ла јаткан кырлу, анда јаш баланын арткан-калганы — ол ончозы өткөн өйдин, јадын-јүрүмнин јанылгазы, сызы ла керечизи деп айдар керек.

Бис ончобыс унчукпай, сананып калган отурдыс. Ол туштагы керектер, јадын-јүрүм керегинде бис бичиктен, историядан, кинодон ло јаан јашту улустын айтканынан билип, эмеш те болзо аайлап јүредис.

— Сонзун јайлу көчөр керек. Кой айдажатан момошниктер

керек болуп јат. Кураанду койлор ине. Көс тө, көс керек. Көрбөй калзан кураан айрылала, јолдо артып калар — деп, Учур өрө турды. — А бу темирди школго салкойор. Өткөн өйдин керечизи болуп јаантайын јаткай.

— Койлор айдажып бис барарыс. Аттар бар. Волокуша тартатан аттарды башкүн биске үлеп берген. Удабас өлөн ижи башталар. Аттар бистин колыста — деп, Бырчык јартады.

— Бат, малајестер! Ол аяс јер көрүп аларыгар. Сонзун эртен тура атанарыс. Бир алты час киреде. Эрте кыймыктанза, койлор јакшы барар. Изүде јада берер не. Ончогор баратаныгар ба?

— Јок, кыстар барбас. Бис ле төртү барарыс. Кыстар койлор јунужар. Кыстардын да айдажар күүндери бар ла, је олардо аттар јок то.

— А бис түней ле качан-качан айдажарыс дезен, Айана? — деп, Арана үүрезине јалакай үнденип баштанды.

4.

— Эх, бистин јолыс јаныс! Бу јурттан ла ала Бийске јетире. Онон ойто кайра. Ол ло! Солун не де јок! Күүнге тийген! А слер тайга барарыгар, јараш јерлер көрөригер, ару кейле тынарыгар, јүзүн-јүүр ан-куштар көрөригер. Кандый јакшы! — деп, Саша кунукчылду айтты.

— А слер зато јолой јүзүн-јүүр јерлер, деремнелер көрөригер — деп, Сандрай сыган нөкөристин күүнин јарыдарга сүүнчилү үниле айтты.

— Мун катап бу ончозы күүниске тийип калган. Бир ле аай таныш деремнелер ле деремнелер. Ол ло кырлар ла агаштар. Ол ло машиналардын куу тоозынын өкпөнгө толтыра тынарын — деп, Саша колын јаныды.

— Эмди слерге канча үүр кой керек болуп турган? — деп, Шуну куучынды өскөртип, билер де болзо, билбеечи кижии болуп сурады.

— Бот, эртен Яшанын отаразын кайчылап божозо аларыс. Ол тушта једер. Онон күске јетире Бийске јылгажактаар ла керек. Түрген айдарга јарабас: койлор семирбес, а семирбезе привес деп неме болбос. Онызы болбозо, биске јаан акча да болбос.

— А бис јайыла бригадада иштеерис. Бир он беш августка

жетире. Онон амыраш, онын кийнинде ойто ло школдо үредү, үредүчилер, нөкөрлөр. Анайып ойто жайга жетире.

— Бис база ол август ай киреде койлорды табыштырып ийерис. Онон ойто кайра келерис — деп, Эрик ле Сашанын чырайлары ойто жарый берди.

Кой айдаарга мен, Сандрай, Бырчык, Макса ла Шуну бардыс. Былтыр бис Жанарга кой айдашкан эдис. Быжыл дезе Учурга. Учур ла Жанар кыр арјанда жайлаар. Кадын ичинде. Деремнеден одус беристе деп айдыжат.

Бат, бис койлор айдажып барып жадыс. Табыш-талга ден кижинин кулагы тунар. Кураандар энелеринен астыгып, маараш эмес маараш ине. Табынча бой-бойлорын табыжып, маараштары кирелене берди. Жолой кезик арык деген койлор ло кураандар арып баштаган. Олор базып ла барадала, јаткылай берет. Ол тушта олорды трактордын тележказына салып аладыс. Трактор анча-мынча кийнинен келедет.

— Кырга чыгала конуп аларыс. Эртен эниргери-түш једе берерис — деп, Учурдын үйи Тана айдат. — Жайлуга ла јетсебис жайымжый бербейис база.

Кичинек изү ай турды. Јаш өлөн, чечектер тапту ла өзүп турган өй. Куштар уяа тартып, балдарын азырагылайт. Бис кырга чыгала, турнабайдан кан Алтайды эбире көрүп, сүүнчилү өкпөорип турдыс. Ба-аа, Алтайдын јаражын! Чанкыр тенестий тенериде јап-јарык Күн тийет. Ыраакта мөнкү тошту сүмерлер мызылдажат. Төрөл Урсул суубыс, чичке торко учуктый, јалтырап агып жадыры. Карагол бажы Ыч-Өнмөк бу ла алдыста немедий. То-ой, онын мөнкүзин, онын кадалгагын, кайырын! Байлу сүмер. Јажыл өлөндө јүзүн-јүүр курт-коныстар кыймыражат. Јажыл бүрлерде кандый үнду куштар кожондобойт деер оны! Ончо кеендик јарашты, мындый байлу ла бай јеристи үреп чачпай, байлап, кичееп јүрген болзобыс. Кайран эне болгон чанкыр ынаарлу Алтайыс! Баш болзын, бажырадым сеге, сүүген Төрөлим! Чактар ажыра чалдыкпа деп алкайдым.

Мындый кеен јарашты јаантайын көрүп ле тындап турар күүнин келер. Ол кара агаштын үстиле вертолёт учуп барат. Кожо учар күүнис келди.

Арыган койлор серүүн киргенче јадала, ак тепсенге јайылып отой берди. Серүүн-серүүн эзин согот. Јаан улус та амырап јаткандар.

Јаныс ла бисте амыр деп неме јок. Ончо ло неме бисти јилбиркедип турганда канай жадып амыраарын? Эртен бу кеен бийик сыннан төмөн ууланарыс. Ол ло: төмөн лө төмөн, Кадыннын јарадына јеткенче, јайлуга, Учурдын агаш чадырына јеткенче ле.

— Эртен Кадыннан балыктап та ийерис. Менде балыктайтан нек-сак јепсел бар ла — Макса карманын кодорып, балыктайтан јепселин көргүзет. — Бу јаанына чойлошкон илип, а мынызына чымыл кадап балыктайтаны.

— Кадын ичинде јыландар кө-өп! Торт кижии јескинер: јыланаш базарга да болбос — Сандрай чырайын чырчыйтып ийди.

— Ондый ла не деер оны. Је көби көп лө. Јааны да, кичинеги де бар. Айла кандый ла өндү болотон эмтир. Былтыр адамнын сопогынын ичине кирип калган эди. Кара-Сууда уйалу јыландар бар. Јааштын кийнинде ала күндеп ийзе, анаар ла уйазынан чыккылап келер. Уйалу јыландарды өлтүрбей јат: олор кижини истеже берер. Бис андый јерге кой кабырбай жадыс — деп, Учурдын кызы Маша куучындады.

— А бис үренип калганыс: олорды тын ла керектебей жадыс — деп, Машанын агазы Амаду керексинбес үниле айтты. — А бат, былтыр мени јылан канай сүргенин уккан болзоор! Эх, богым ол тушта чыккан ла эди.

Бис ден оп-соп түжүп, соныркай ла бердис. «Капшай айт ла» дештис.

— Ол күн энем өзөк түжерге турган болгон. Өй тал-түшке једип калган. Мени энем атты барып экел деп ийген. Ат бедреп, Какпак-Таш деп кобынын оозына келгем. Бир јаан сары кайа таштын үстине чыгала, ары-бери ајыктанып турдым. Кенетийин бу ла јанымда «ш-ш-ш» эткен табыш угулды. «Бу јылан!» деп јүрегим серт ле эткен. Мынаар ла көрзөм — бу ла чыгып алган тажымнын үстинде је ле деген боро јылан түрүлип ле јатты. Мен деген кижии јин де јок сан төмөн бырт ла эт. Чике јүгүрбей, тыйрык-мыйрык этире јүгүрип ле бараттым. Јылан сүрзе, чике јүгүрбейтен деп, јаан улустын куучынынан уккан болгом. Ол јеткер кижиге једижип, аткан октый, кадала берер. Ол ло болды ба. Тыйрык-мыйрык јүгүрип келеделе, кайра көрзөм, өлөн эки башка јарылып турат. Јүгүргенче келеле, жоон тыт ажыра тура бердим. Тыттын коштойыла не де шу-у-у өдө коноло, одоштой турган тытка тарс эдип калды. Мен тыныш алынып,

айлыма сыр жүгүрүккө жедип келдим. Айылда улуска төкпөй-чачпай ончозын айдып бергем. Онон адам ол жерди барып көрүп жүргөн. Ол сары кайа таштын алдында уялуу жыландар болгон эмтир. Мениле сүрүжип келген жылан токтодонып болбой, одоштой турган тытка учканча келип кадала берген. Чобрага бажы киреерен. Камчы чылап салбандап калган. Ол кижиге кадалган болзо, өдө коно берер эди. Эмди бис ол дөөн барбай жадыс.

Сандрай отурган жерин эбине аяктайт. Көзи ден жаандап ла турат. Мыны көрүп, Шуну Сандрайла андыжат:

— Көрзөөр, уулдар, бу неменин жини чыгарга ла туру ошкош.

— Же, же, онын ордына бойындыи чачыла берди дезен — деп, Сандрай удурлажат.

— Мында узун курттар жокко жуук. Олор төмөн өзөктө эмей. Анда...

— Бого не жүретен омор? Мында чыкту, бийик ле соок сын жер ине. Чыккандар да ас. А чыккандар узун курттардын главный курсагы.

— Же жескимчилү неме керегинде куучындаарга болор слерге! Бис чечектерден, жалбрактардан гербарий жазаарыс. Олор школдо керектү. Гербарий жазытан керектү немелер бисте бар — деп, Маша агазына көрди. — Жайыла бис агамла экү кө-өп гербарий эдип саларыс.

Энирде балдар трактордын тележказынын үстине уйуктаар деп жөптөжип алдылар. Тележкада не бар деп анда. Койчылардын төжөк-жастыктары, аяк-казандары, азык-түлүктөри ле өскө дө боркар немелер. Койчы улуска көп неме керек эмес. Тракторист Андрей тракторынын ичинде, Учур билезиле кожо тележканын алдына конор дештилер. Койлор чеденде. Бу чеденди өнөтийин туткан: көчкөн койчылар койлорун кондырып турзын деп. Мында кара суу да кыжы-жайыла агып жат. Торбокту, бозулу эки уй бу ла жуугында отоп жат. Моомолор бачым тойор эмес. Калтар ла Аскар деп ийттер койлордын жанында.

Балдар эмеш калыражып-болыражып турала, шык ла уйуктап калды. Та кажы киреде болбогой, алты жаныста куран багыра салды. Ол бистин жыдысты алган болор. Одош кырда үкү үүктейт. Тууларда жайгы туннин кидим ле өйи болгон. Тракторист Андрей мыны ончозын тындап жадала база шык ла уйуктап калды. Түндеги ар-бүткеннин

жүрүми бойынын законыла өдүп жат. Үргүлжиге мындый болгон, мынан да ары ондый болор.

Атка арып-чылап калган балдар тын ла, жартын айтса, кидим ле уйкуда жаттылар. Учур эрте туруп, аттар улаарат. Тана эжи курсак кайнадат. Бүгүн база айас күн. Курсак кайнаганча балдарды ойгоспос, амыразын. Онон чайлап алала, эртелеп кыймыктаар деп, олор жөптөшти. Малчылар тегин де күн изигелекте кыймыктанатан улус эмей. Кече база көп лө кураандар арыган эди. Ончозын тележкага саларга келишкен.

— Курсак белен. Балдарды ойгозор керек — деп, Тана айтты. — Жаш немелер арыган не. Ат үстине чылап та калбай база. Балдарымды ден...

— Солдаттар, а солдаттар! Турар өй жеткен ошкош. Эртелеп ийектер. Серүүнде айдаарга макалу ине — деп, Учур балдарды ойгозот. — Аттарды ончозын сугарып, улаарып салгам. Курсак-тамак белен. Јунуныгар.

Балдарда не болзын. Чүрче ле тура жүгүргилеген, соок суула каткы-коқырла јунунган турдылар.

— Же кем кандый түш көргөн? Сынды конгон улус жааай түштер көрөтөн эди — деп, Учур балдарла коқырлайт.

— Мен нени де түженбегем — деп, Макса кулагынын кийнин тырмады.

— Мен база чорты да түженбегем.

— Бис нени де түженбегенис — деп, Шуну айтты. — Јагыс ла уйку.

— Слер ончогор түш түженбес деп куучындажып алган улус турбайаар а? — деп, тракторист Андрей каткырат.

— Болзо до болор ло... Олор дружный улус ине — деп, Тана балдарга жаалай көрүп коқырлайт.

Чайлап алала, маарашкан, мөөрөшкөн мал-ашты сан төмөн айдап бардылар. Андрей тракторынын ыжын буркурадып, кийнинен келип жатты. Маша качан ок чечектерден венек эделе, бажына кийип ийген каткырып баратты. Койлор, уйлар јайлуга баратканын билип, табылу чук баскылап барадат. Эбине чечектер, чечектер, јажыл бүрлү агаштар, сыр кожондо жүзүн-јүүр өндү ле үндү кайран Алтайдын кожончы куштары.

— Кадын ичинин кырлары кандый бийик! Кайалары ден ак, ак,

көк, көк — деп, Бырчык сүүнип турат. — Эх, вертолётло Алтайды эбире учуп көргөн болзом! Алтын-Көлгө барып түжүп калар эдим.

— Жайгыда мында изү сүреен! Андый күндерде бис Кадыннын сыранай тайыс жаказында эжинип жадыс. Кадын тере-ен — деп, Амаду көкйит.

— Ыраак барарга жарабас: бис жакшы эжинип билбезис те. Яны-яны ла үренип, жүк ле шопылдадып турган улус ине — деп, Маша кемзинет.

— Бат, ол Кара-Суунун Кадынга кирген оозында чарагандар толтыра! Ден кара-көк, кызыл-чоокыр канаттарлу күлүктөр не. Мошкага, чойлошконго ло мормышкага тиштеп жат. Чараган балыктар ару агын сууларга турарга сүүп жат. Энирде балыктап барып келеристер. Слер сонзун жанарыгар не? — деп, Амаду нөкөрлөрине баштанып сурады.

— Эйе, сонзун. Балык артынып апарбай — деп, Бырчык каткырат.

— Балык та боло-ор, чын айдып жадым.

Жолой балдар суунун ичинен суу-балтырган үзүп, жип бараттылар. Эх, кандый суулу-уу, жакшы-ыы! Жоондоры не аайлу дзеер! Кезик балтыргандарды не де анаар-мынаар үзе тартып жип салган. Анайда тайганын ээзи — айу ажанып турган деп, балдар билип алдылар.

Эниргери түш көчкүндөр жайлуга једип келдилер. Койлор агаштардын төзи сайын тебееlep жаткылай берди. Аттарды бис армакчылап ийдис. Јаан улустар айыл-јурт жазап, аш-курсак кайнадат. Озо баштап Учур узун агашла айылдын ончо толыктарын, жабузын токылдадып, сайгылап көрди:

— Узункурт бар болзо, ары кедери качып барзын — деп каткырат. — Эмди кой келген — бу дөөн олоp јууктабас эмей. Олоp мында толтыра.

Бис чала-была ажанып алала, Кадыннын јарады дөөн жүгүрдис. Кадын јажыл өндү шуулап агып јатты. Јажыл карагайлар Кадынды јараттай кандый көп өскүлейт. Олоp Алтайдын чанкыр кызынын шуултын, онын кимиртин канча чактарга тындап угуп келди не? Кадын олоpго кандый чөрчөгин куучындайт не? Шуулаган табыжы јараттай турган тууларга тунгак торгыланып угулат. Эх, Кадын, Кадын! Алтайдын казыр, је јаражай кызы сен. Онын кезик јарат-кажады

кандый бийик ле кадалгак.

— Јанзаас карагайлардын чочогойлорын јууп аларыс — деп, Шуну сүүнет — Иштин урокторында онон кайкамчылу ойынчыктар эдерис.

— Бүрлеринен, чобrazyнан база аларыс. Гербарий эделе, школго сыйлап берерис — Макса көкип билееркейт. — Ундып салдаар калак-кокый.

— Јараш өндү таштарды кажы ла кижи јууп алзын. Көрдөөр бө, кандый жүзүн-базын өндү, бүдүмдү таштар барын? Коллекция јазайла, база школго сыйлаарыстар, јибе? — деп, мен база билееркеп ийдим.

— Балыктап болбос эмитрис, уулдар: суу кирлү, балык көрүп болбос. Онын көзине кумак толып калган — деп, Амаду кокырлаган аяс айтты.

— Алдырбас, Амаду. Сонында сен биске кадырган, тузаган балыктын эдин апарып берерин — деп, Бырчык башчыбыс кокырлайт.

— Суу јарык болгон болзо, агам не аайлу балыктар тутпас эди! — деп, Маша агазын балдардын көзине мактап ийеле, чала кемзине де берди.

Кадыннын ол јанында Көк-Кайа деп боом көрүнет. Чындап та, онын кайалары көк эмир. А туулардын бийигин? Бастыра ла кайа-таш. Көлөткө ол јанында бийик туунын бажына јеткенче ле бис соодоп, јыргап жүрдис. Чочогойлор, карагайдын чобrazyн, бүрлерин, жүзүн-јүүр таштар јууп алдыбыс. Эртеп база јуурыс. Бу јууганыс арай ас болор.

Јай, јай! Кандый жакшы! Јылдын эн ле кеен, эн ле јыргалду өйи. База ла көрзөн — эреен јай эбирип өдө берген турар. Билбей де каларын ине. Ојдин јылыжын токтодор арга бар эмес. Ар-бүткеннин законын кем де, не де кубултып албас туру.

Бу түнде бис узак уйуктап болбой не ле немелер керегинде куучындажып јаттыс. Кезикте унчукпай тындаланып јададыс. Ол тушта бистин кулагыска кандый ла табыш угулат. Кадын бирде шуулап, бирде күркүреп, чугулданып тургандый биске билдирет. Турлунын үсти јанында үкү көкип, үүктейт ле үүктейт. Ол, байла, тойу учун јылуга сүүнип, үүктеп турган болбайсын. Күүк эдет ле эдет. Ол түниле күүктеп турганда, күйгек болор деп, каргандар айдатан јок по. Чын болзо до болор. Јаан улуста табыш та јок: арып-чылап,

уйуктагылап калган ошкош. Удабай жайгы тынчу түн кара жуурканыла бисти бүркеп, база уйуктадып салды.

1989 жылан жыл, кышкы куран ай.

ЎЛГЕРЛЕР

Jeen уулчагыска Булатка
айткан жааназы ла таадазынын
алкыштары.

АЛКЫЖЫС БИСТИН ЖЕТКЕЙ

Буурыл чачту таадазынан,
Бууры жымжак жааназынан,
Акту амыр жүрегистен,
Ару күүн-санаабыстан
Алкыш сөзис жетсин деп,
Айдып турус уулчагыска.
Кожон-жанарыс, кокырыс
Курчун болзын, уулчагыс.
Алкап айткан сөстөрис
Артабазын, балабыс.
Оору-јобол омок бойына
Орой согуп табарбазын.
Барар, келер көп јолына
Балыр неме туштабазын.
Сүүнчи, ырыс, омок каткы
Сүүндирип сени айлангай.
Бурузы јок јаш тужында
Кудайың сени коругай.

Јүзүн өндү жараш чечектер
Баскан јеринде јайканзын.
Энен айткан чөрчөктөр
Эрдин уулын кайкатсын.
Ай канады чылабас
Ак куулардын сүүжин ал.
Алкыш-быйаны артабас
Албаты-јонын алкыжын ал.
Кара ийде күүн-санаанды
Каралап јаба баспазын.
Јап ла жараш јаш бойынды
Јаманду куйун сокпозын.
Килебес кату бу жүрүмде
Кичеенип жүр, кару экем.
Јалакай бол кару энене,
Байланып жүр өскөн јерине.
Чанкыр туулардын эзини
Чачын сыймап эркелетсин.
Аржан суулардын кожоны
Алкыш-быйанду угулзын.

1999 койон жыл, кочкор ай.

АЛКАП ЈЕРИМДИ ЈҮРЕРИМ

Короты ичи, Алтыгы-Кабарка,
Арчынду-Кобы байлу јерлерим.
Энеден мен мында чыккам,
Ак-јарыкты мында көргөм.

Божылан ичи, Сары-Кобы
Бала өйим өткөн јерим.
Көзим оды өчкөнчө лө
Көрүп, алкап мен жүрерим.

1999 койон жыл, кочкор ай.

ОТ-ЭНЕГЕ АЛКЫШ СӨСТӨР

Айыл ичинде одыбыс
Алкыш-быйанду От-Энебис.
Соокко тонгонды жылыткан,
Соогон курсакты изиткен.

Бажырадыс От-Энеге,
Байлайт балдарыс От-Энени.
Отус айры кызыл жалбышту,
От-Энебис буркан байлу.

Очок темир курчуулу,
Озодон бери ол байлу.
Тиркиреп күй, Одым, күй,
Оп куруй, оп куруй!

1999 койон жыл, январ ай.

КҮҮН-САНААМДЫ КҮЙБҮРЕТТИ

Күүн-санаамды күйбүредип,
Күски жалбрактар шылырайт.
Бала ойимди эзедип,
Баларлу сууларым шоркырайт,

Карыырда бажым сан башка
Кандый ла санаага алдыртат.
Көдүрип болбоодый уур кошко
Көгүс-сыным чыладат.

Буурыл бажым бурулу ба
Бу мыны санан жүрерге?
Көндөй көксим көжүүр бе
Көп уурларды көдүрерге?

1998 бар жыл, январ ай.

АС ТА БОЛЗО СӨСТӨРИМ

«Сүүп турум» — деген агару сөстөн
Сүреен артык сөстөр табылбас.
Сүүжин ару ла чындык болзо,
Ырыс сени качан да таштабас.

Изү сүүштин чындык сөстөрүн
Мен айдайын сен уксан.
Jүрүм-жадын ончо жылдарын
Jүзин кызарбай эске алынзан.

«Ойлөр кандый капшай өтти?» —
Өрө көрүп, кудайдан сурайдыс,
Жадын-жүрүм жаманга бурылды,
Жаранарын иженип сакыйдыс.

Сан башка жараш Саргол Алтай
Санаана кирзе, жүрегин сыстайт па?
Санаа-күүнин, кеберин жалакай,
Je уурлар болгон, оны айтпа.

Балдарыс чыдадып, сүүнип жүредис,
Ырызыс озор деп, бис биледис.
Кудайга баш, ончобыс су-кадыкту
Жадар журтту, аш-курсакту,

Балдарыс жүрүми жеткилдү ле болзо,
Онон артык не керек эди.
Салым коногыс једип те келзе,
Сала да бербей, канайдар оны.

Өткүре божодынбай бис жүрелик,
Өлөн-чөпти малыска эделик.
Балдарыс ла кичеер бис молжулу,
База јыргалын көрөр учурлу.

Jүрүм јолы јүс айры деген
Кажы айрызы чындык болор?
Кижиге жүрүм бир берилген,

Салымын кайдан билер олор?

Изү сүүштин чындык учурын
Ўезин айдарга сөстөрим жетпеди.
Жакшы жүрүм келерине иженели,
Жаанадып алак кару балдарысты.

1999 койон жыл, чаган ай.

ЖОЛДО БОЛГОН УЧУРАЛ

Ал санаага бастырып,
Арт боочыда отурым.
Сан башка ла күү угуп,
Сандырап мен чочыдым.

Ан-куштарлу Алтайым
Алкыш-быйанын берет пе?
Жорыкка ийген албатым
Жолымды менин алкайт па?

Сан башка ла илбизин күү
Санаа-күүним жарытты.
Ичкери барар жолымда
Илинер буудакты жайлатты.

Кудайым бар деп мен жүрүм,
Ого бүтпезен сен күрүм!
Жорт ло жорт, эржине адым,
Жолдо сүүнчилү мен бойым.

1999 койон жыл, чаган ай.

ЖОЛ-ЖОРЫКТЫҢ ЖОБОЛЫ

Жол-жорыкка жүреле,
Жобоп кезикте каларын.
Айыл-журтына келеле,
Амырап жакшы аларын.

«Эш нөкөрим келген» — деп,
Эпши кижин сүүнер.
Аш-курсагын белетеп,
Алдына толо экелер.

Бала-баркан сүүнгилеп,
Бажы-көзүн сыймаар.
Жобогонунды билгилеп,
Төжөк-жастык салгылаар.

1998 бар жыл, жанар ай.

ЭНЕНИН БАЖЫ АЙЛАНАТ

Эненин бажы бүгүн айланат.
Эдиреп тургандый шымыранат.
Бу жүрүмүн түкүргөн, каргаган,
Балдары куру, көөркий ыйлаган:

«Жакшы жүрүмди антарган күрүмдер
Жаактары кургазын, жерге көмүлзүн.
Кудай түкүрзүн, олор эрликтер.
Куу сөөктөрүн курт челдезин...»

Эненин ыйы, кара каргыжы,
Аргазы жокто айдылган сөзи.
Көлдий аккан көстин жажы
Эмдиги жүрүмнүн ачу тузы.

1999 койон жыл, кочкор ай.

КАРЫГАНДА КАМ БОЛОР

«Карыганда кижин кам болор»,
Качан табылган бу сөстөр.
Ўүрине кошты мени олор,
Ўркиген эди кезик көстөр.

Көс көрүжи танылу эмей,
Кижиге күүни билдире бербей.
Менен омор алдында үркийтен,
Үүрге албай ла килейтен.

Лиит өйлөрим шынырап калды,
Жүрүм кубулып, тескери барды.
Эмди сүүнбес санаа-күүн,
«Калырап» каларын бир ле күн.

КЕМ НЕЛЕ БАЙ

Ак карлу соок кыштан
Алтайлап мен сурадым:
— Айтсан сен неле бай?
— Нени меге күс берген
Оныла мен бай дедим.

Байлык түжүмду күс айтты:
— Жылдын сайын жай меге
Изү күнди, жылу жаашты
Үзүги жоктон берип жат.
Оныла мен бай турум.

Айас чанкыр тенерилү,
Ал камык суулу, изүлү
Жай байыркап айдынды:
— Жаражай жас жерди эргизет,
Аш үрендейт, мени байыдат.

Жер Энези чечектер жабынган,
Тынар-тынду ончозы сүүнген.
Жас айдынат жаан сүүнчилү:
— Ончо байлык бу ла жерде,
Онон мен улай камаанду.

Жер-Энези меге айдат:
— Көрзөн, мен кандый семис!

Кижиге ончо байлыктын ээзи,
Онон күчтү тынду бар ба?
Ол барда мен де бай инем.

Чын: ончонын ээзи — ол КИЖИ,
Жерди байыдары — онын ижи.
— Колымды көр — КИЖИ айдат —
Менин байлыгым бу колдордо,
Же ырызым менин ЖЕР-ЭНЕДЕ.

1999 койон жыл, чаган ай.

БАЛА ТУЖЫМДЫ ЭЗЕДИП

Анда одыракта орык жолдорло
Өзөктөн келетен уйлар одорго.
Көжнөлөп, манырлап балдар келер,
Сүүнип туратам мен оморго.

— Маныр, көжнө кайда бар? — деп,
Кырларды айкап, омор сурайтан.
Мендий кижиге ден билееркеп,
Мендебей айдып, жартап беретем.

Кызылгат, боронот, жирик, маныр,
Кандык, көжнө, тожыла, чомыр
Курсагыс болгон торо өйдө,
Тынысты аргадаган жаан ийде.

Түктен түүген штан-чамчалу
Кышкыда десе некей тонду,
Бутка кийгенис бычкак өдүк.
Бажыста база ла жип бөрүк.

Бала тужым ырысту болбогон,
Баштактанып түней ле ойногом,
Эркелеп кем де сыймабаган,
Эрке сөстөр кулагым укпаган.

ЭРТЕН ТУРА ЖАЛАНЛА БАЗАДЫМ

Чечектү жаланла базарга жакшызын,
Чечектер жыды көгүске толот.
Эбире кеен, көрөргө жаражын,
Койу өлөн бутка оролот.

Эртен тура кей серүүн, ап-ару,
Тайлонко сыгырат чаңкыр бийикте.
Алтайым кандый амыр ла кару,
Жүрүмнин ууры да ундылар кезикте.

Чечектер жүзин чалынла жунгулайт,
Эркеледип оморды эзин сыймайт.
Туман кучактанган туулар тымыкта,
Ыжы жытанган көлүктөр жорыкта.

Кускун кууктап, учуп барат,
Кайда да секти, байла, сескен.
Эрте танла күүк каткырат,
Эмдиги күйгекти ол белгелеген.

Көгүс сыным жениле берет,
Көрүп, тындап, бассам жеримди.
Кожондоп ийер күүним келет,
Же токтоп кал, карган күрүмди.

Мындый жараш алтайда жадала,
Албаты-жоныс шыралабаза кайдар.
Жадын-жүрүмис оңдолып, катап ла
Жаранар деп иженчилү кем айдар?

1999 койон жыл, кочкор ай.

ЭМЧИЛИКТЕ САНААЛАР

Эмденер турада эмди жадала,
Өткөн жүрүмди сананып кунуктым.
Оорумды ойинде эмдеген болзом,
Онтоп мында жатпас та турум.

Жаныс жүрүмнин баалузын билбей
Жиит тужым жалбырап өткөн.
Табынча оору жаанап ла жүрбей,
Билдирбейтен меге ол болгон.

«Ооругар удап калтыр» деп, эмчи айтса,
Отурып болбой санаага алдыртарын.
Бала-барканды, эжинди сананып,
Жүрүмнен эрте барарынан коркорын.

Кичеенбей жүргенисте бойлорыс бурулу,
Эмдеерге эмди күч ле болотон туру.
Же салымыс бистин кудайдын колында,
Иженип жүредис оорыган соңында.

Эмденер турада оору улуска
Эрикчел эмей күндерди өткүрерге.
Жайгыда жакшы: түн кыска,
Түш жылу тышкары жүрерге.

Айлыннан, төрөгөннөн кижини келзе,
Адам айтсын, онын сүүнчизин!
Эмезе таныжын, нөкөрүн жүрзе,
Куучындажарын, кокырлажарын.

Солун-собырларды ончозын угужарын,
Соодылган аттый, токтобой турарын.
Жакшы сөс жазар, жаман сөс өлтүрер,
Учурын онын улус жакшы билер.

1991 койон жыл, күүк ай

КУУЛГАЗЫНДУ СОМОК

Куулгазынду сомок бар,
Онын ады — жүрек.
Ондый сомокты ачарга
Анылу жүлкүүр керек.

Ол жүлкүүрлер түней эмес,
Оны жазап кем де билбес.
Аржанан сомок бойы ачылар.
Айса ойто жабылар.

1974 жыл.

ӨТКӨН ӨЙЛӨРДИН СЫГЫДЫ

Жүрүп, жүрүп менин
Кожондоор, кожондоор,
Комыдаар күүним келер.
Момондогон кобылар
Кенете санаама кирер.
Жүрегим сыстап, сыстап,
Көзимнен жаш төгүлөр.
Алтыгы-Абай, Ыстиги-Абай,
Иштеген жерис, нөкөрлөрис,
Ундылбас ол жиит өйлөрис.
Кайраган чалгылардын
Каныраган табыжы,
Тулунду тул келиндердин
Жүректерди сыстадар
Кунукчыл узун кожондоры.
Жаргак штанду жииттердин
Жардак каткы, кокырлары...
Суу ол жанда аркада
Эликтер одорго чыгатын,
Жыт алып, жескинзе,
Жүн алыжып багыратан.
Эжер эки турналар

Эбирип састы учатан.
Кезикте эрке жүнденип,
Экү коштой туратан.
Онон иркек турна тижизин
Канадыла жаап, эркеледип,
Нени де айдып, куркулдайтан.
Бу куштардын эптүзин көрүп,
Энелер, эже-сыйындар
Эрикчелдү, жайнулу
Санаа-сагышка түжетен.
Онон энирде от жанында
Унчукпай узак отуратан,
Көөркийлер көпти сананатан,
Көстин жажын да төгөтөн.
Бу ла тушта бис тымып,
Адаларысты сананып,
Араай сысту көгүс ыйла
Танды шыралап адыратаныс.
Эртен тура арайдан туруп,
Боро-караны ичип алып,
Такып ла ишке чыгатаныс.
Оо, кайран ол өйлөрис,
Күч те болзо жиит тужыс
Жүректер түбине шинип калган.
Ол өйлөрдin ачу кожондоры
Күүн-санаабыста артып калган.
Жүрүп, жүрүп эмди де
Кожондоор, ыйлаар
Күүним келер.
Жүрегим сыстап, сыстап,
Көзимнин жажы төгүлөр.
Сыста ла сыста, онзүре жүрегим,
Сыстабаган тужын бар эмес.
Комыда, комыда, санаа-күүним,
Комыдалы жок ойим, жүрүмим
Болгон беди, о салымым.

КЫЧЫРУ СӨС

Јаш үндер, јалтырагар,
Јалбракта чалындый.
Чачылзын чедирген жүректен.
Угулзын кеендик үлгерден.

Узыгар өссин тартышта,
Ўзүги јок бедрениште.
Күнүн сайын иште,
Чындык ару сүүште.

Јүрүм — поэзия,
Јүрерге ырыс.
Јүрек карузы —
Поэтке ачу сыс.

1979 жыл.

ЭЭН ЈУРТКА КЕЛЕРИМДЕ

Көзнөктөри карарып, ээн туралар
Ээлери сакуп, ыйлап тургандый.
Энирлер сайын эригип сүнелер
Эбирип јуртты кожондоп баскандый.

Качаннан бери кайран Алтайда
Калык-јон мында јуртаган,
Јүгүрүк аттар үстине јайкадып,
Јүрүмди жүрүп, оло јыргаган.

Јангы өйдин јаркыны тууларга
Солун ой лө жүрүм экелген,
Көчкүндер биригип, јурттарга
Көрбөгөн жүрүм төзөй берген.

Өйлөр өткөн иште, тартышта,
Өнжип жүрүм там јаранган.
Јаанду-јашту јаан иште

Јана баспай ичкери алтаган.

Кичинек јуртта кичинек жүрүм,
Кижинин көрүми кичинек көрүм.
Өйдин сөзи: ичкери-ичкери,
Өспөс неме — ары кедери.

Оок колхозтор биригип баштаган,
Ончо улустар көчүп түймеген.
Је чыккан-өскөн јерин ологорго
Ачу болгон таштап барарга.

Кадын кечире Кайынчы јурт
Кандый јараш байлу алтай.
Ээнзиреп эмди туруп калт,
Сананзам ачу, о-о кудай.

Каныла тудуш алтайы ундылбайт,
Карузып улус келип баргылайт.
Алтайын сүүген, жүректен келген
Комыдал кожонын оло кожондойт.

КҮСКЕ ЈЕТИРЕ КУНУКПА

Ол ыраак ол ло турлуда,
Чанкыр ынаарлу кобыда,
Ол анда мал-аш јанында,
Күбүрлү мөштин алдында.

«Тууларын сүүген бала» — деп,
Улус тегин айтпайтан.
Јерлик чечекке оны тундеп,
Уулдар жүректери көп сыстайтан.

Тергенип алып деремнеге
Теп ле тегин түшпейтен.
Кокырлап, каткырып бу жүрүмге
Комыдаарын кыс сүүбейтен.

Тайканын јерлик чечеги
Тазылдап анда өс јадар.
Је сүүшкен кыстын јүреги
Сүрнүгип өзөккө апарар.

Өктөм јүреги кыстын өкпөөрөт,
Өзөк төмөн улай ла көрөт.
Түндер сайын түжине кирет,
Сүүген көөркий бойына кычырат.

Күс келзин, өзөк түжереер,
Эје-сыйындар, ага-карындаштар.
Эки салым эптежип калар,
Элди јыргадып тойлоп салар.

1999 койон јыл, тулаан ай.

БАЧЫМДАБАК, СУРКУРА

Той эдерге бачымдабак,
Токто, эмеш сакалак.
Сертешкен энирлер јараш,
Сен, Суркура, быјыраш.

Айылду болзоос, Суркура,
Ас базарыс түндерде.
Тымыкты тындап удур
Турбазыс не энирде.

Јүрегис јаныс согулгай,
Јүрүм ырыс сыйлагай.
Кару Суркура, Суркураш,
Кара чачын быјыраш.

БҮДҮРИП САЛАР ЭДИМ

Көп иштерди бүдүрип салар эдим,
Көдүрген, болушкан болзо ойинде.
Унчукпай узак-узак мен јүрдим,
Уулдардан артып, астыгып кийнинде.

Кожо үренген, бичип баштаган
Нөкөрлөрим ондый ла улус болгон.
Јаныс бойлорына јол арчыган,
Јайалта јаныс олордо деп бодогон.

Мал ортозынан аргымак чыгар,
Калык ортозынан баатыр табылар.
Чын айдылган учурлу кеп сөстөр,
Эмди көптөди јиит јайалталар.

1996 чычкан јыл, күчүрген ай.

ЈАЛКЫНДЫ ТУДАЛА

Тудала јалкынды
Јарыткыш эдерис пе?
Јарыдала алдысты
Амадуумга једерис пе?

Буудактарды бузуп,
Ичкери барарыс па?
Көгүстин түбин казып,
Көп јажыттар табарыс па?

Јүректин тамырынан
Кылдар бис кадарыс па?
Көксис үнгүр топшуур,
Көр, кылдайла ойноорыс па?

1980 јыл.

ЭХ, ПЫЙМА, ПЫЙМА

«Кышка чанакты жайгыда белете» —
Бажыма эбелди менин кенете,
Сооктор түжерде ле орус кеп сөс.
Пыйма жок отурым эки ле көс.

Эски пыймалар, бүдүжин олордын,
Кара ла балкаш, тежик тамандар.
Ээзи кем болотон бу пыймалардын?
Эмди мен эмей, эх, уулдар!

— Жылдын ла бу күрүмге жаңы пыйма!
Тойорын! Кий олорды тамандап! —
Эмеген арбанат, торт оны сыйма,
Күүнин жымжадарга ойто катап.

— Сен ле кижги, өскөлөри чочколор.
Унчукпа, шилемир, болор, болор!
Карган Ерофейди жалдаарым дебе,
Бойын таманда, кижги экелбе!

— Кажы тушта тамандаган эдим?
Шибегей де жок — шылтакты таптым.
— Эр кижги болзон эдип алгайын,
Эмезе сопокту кыштагайын.

— Көчөлө городко жадар керек,
Пыйма-сайма санаага да кирбес.
Сопожкалу жүрерин, тарс-марс, эх!
Соок то өтпөс, таманы элебес.

— Отурала оптолбо! Жагыскан көч! —
Ойной берди жүдрук — күч ле күч.
Тежик пыйма тумчук жагында,
Түртүрет мени үйим кыйгыда.

Тамандаарга пыйманы, байла, келижер,
Үй кижиле не андыжар, не керижер.
Нажыма, Ерофейге, туйка барадым,
Кежирге чертип, имдеп ийедим.

1989 жылан жыл, чаган ай.

БАЗА БИР КҮС ӨДӨТ

Жүрекке шимирттү шымыраныш
Күски жалбрактардан угулат.
Саргара кургап, үзе соктырып,
Салкынга олор айдадат.

Артып калган жагыс жалбрак
Араай кунугып, шылырайт.
Кайын төзи кара тобрак,
Туулар туманду, жааш тымырайт.

Каактап кастар түштүкке учат,
Кан Алтайла эзендежип барат.
Жүрүмде база бир күс өдөт,
Жүректе эрикчел сус артат.

1998 бар жыл, кочкор ай.

ТЫРС, ТЫРС КӨК ӨЗӨТ

«Тырс, тырс» — түндеги табыш,
Жакшызынып жалаңда жадырым.
«Тырс, тырс» — көк өлөн өзөт,
Жүрегим сүүнчилү угадым.

Жүрүмде база бир жас эбирди,
Жүретен ле болзом ак жарыкта.
Кече түнде түжиме кирди
Кайын адам бу ла жанымда.

Меге карузып жүретен өрөкөн,
Бойы да шыраны көп көргөн.
Эпши кижизи эрте божогон,
Же алты баланы чыдадып алган.

«Энем-адам» — эрјине сөстөр,
Менин де тилимнен эрте ыраган.
Јаш јүрегимнин түбинде
Јажына ыйлу сус арткан.

Кайынду-күйүлү бис экү
Качан да кыйа көрүшпегенис.
Барды-јокты ончо бойлорыс
Алыжып-берижип жүргенис.

Јүреги јалакай кайран адабыс
Јүрүмнен арай эрте барган.
Кереезин онын ундыбадыс,
Күүн-санаада артып калган.

«Тырс, тырс» — көк өзөт түниле,
Угадым оны јүрегим сыстап.
«Тырс, тырс» — жүрүм улалат,
Је жүрбес кижии экинчи катап.

1998 бар жыл, тулаан ай.

ЭНЕ БОЛГОН АЛТАЙЫС

Эне алтайыс Короты-Бажы
Эм-томду аржан суулу.
Кобы-јиктери, агаш-тажы
Јебреннен бери јаан байлу.

Оору-јоболго бастырган улус
Болуш сурап аржанга јүрет.
Байлу алтайдын алкыжы једип,
Бараксан бойлоры ондоло берет.

Короты-Бажы, Јал-Мөнкү,
Карагол-Бажы, Үч-Энмек.
Маймандардын байлу сүмерлери,
Јалтырайт күнге тош мөнкүлери.

Солтон уйазынан таркаган эдис,
Солони чырайлу улустар бис.
Алкап, байлап алтайысты жүрүс,
Ада-өбөкөлөристи ундыбай турус.

Канысла тудуш кайран алтайыс
Кайда ла жүрзеес санаабыста.
Тургун журтту албаты-јоныс
Туузылбас үлгер-кожоноыста.

Үлгерлейин, кожондойын,
Үч-Энмекке бажырайын.
Јанарлайын, ыйлайын,
Јал-Мөнкүмди алкайын.

1998 бар жыл, тулаан ай.

УНДЫБАЙЛЫ ОЛ ОРУСТЫ

Алтайдын тууларын
Јаныландыра киштеген
Аргымак аттары
Токтобос маңда.
Түни-түжи дебей
Кожонло иштеген
Коркышту жылдардын
Улустары кайда?
Туулардын, кырлардын
Чырайлары онбос,
Турар ла турар
Эленчик чакка.
Јажына жүрүмди
Кижии жүрбес,
Јажынып калар

Кара тобракка.
Түндер сайын
Сүнеелер эригип,
Түгенбес кожондорын
Кожондоп жүрер.
Боочылар ажып,
Жаландар эбирип,
Шыңырада киштеп,
Эрјине аттары келер.
«Ол јер дөөн», калак,
Барган улусты
Эзедип бис жүреектер,
Уйуктап јажына
Калган калыкты
Ундыбай мөнкүзин
Улайын чеберлектер.
Албатынан улай
Албаты өзөт,
Албаты адына
Балдары жүрет.
Алтайын, албатызын
Макка көдүрип,
Ады-јолдоры јарлу
Улустар чыгат.
Өйис јеткежин
Ончобыс барарыс
«Ол јер дөөн» деп,
Биледис жүрегисте.
Је нак ла эптү
Јүрзебис кайдарыс
Бу ак-јарыкта
Јангыс жүрүмисте.

1999 койон јыл, тулаан ай.

ЭМЕГЕНИМНИН АРБАНГАНЫ

(Кокыр үлгер)

Ўйде болзо — чаазын,
Школго барза — балдар.
Энир ле кирзе — чылаазын,
Эстеп алып бичинер,
Эдрени немедий кимиренер.
Айыл-јуртын сананбас,
Акту бойыма ајару салбас.
Ўлгер бичип үзүндеер,
Ўзе чаазынды үреер.
Онду сөстөр бедреп,
Ондой кижии барар ба?
Түндер сайын эдиреп,
Түш јеринде кычырар ба?
Бойынды не кыйнайдын,
Поэт болорго турун ба?
Түниле не отурадын
Оору сен болорын ба?
Шилине сарсу табылар,
Шилемир бу коркойор.
Ўй улустын байрамында
Ўйде отурзан кайдар.
Кемзинчек өгөөн болорында
Кейленбезен жүк кайдар.
Ўрпейип калган не отурын?
Ўйине сен болушсан.
Орбондоп не каткырдын?
Одын јарып экелзен.
О калак, канайдайын!
Опту-јиптү өгөөнди,
Орбойып калган күрүмди!

Торт канайдар эжимди?
«Домашний прокурор» не.
Канайдар база көөркийди,
Камык законы колдо ине.

1977 жыл.

МЕНИ ТАШТАБАС

Поэзиям мени жүрүмде таштабаган,
Бозогом алтап, кирип ле келет.
Санаа-күүним саргара ышталбаган,
Сан-башка сөстөрүм табыла берет.

Кызаланду жүрүм кыстап та келзе,
Кыспайт мени үлгерлү телекейим.
Куулгазын ийдени музам ла берзе,
Кудайга бажырып, бичип жүргейим.

КАРЫЙ БЕРЗЕН

Карый берзен, кандый ла санаалар
Казылып келер буурыл бажына.
Jүс суракту жүрүмнин жолдоры
Jүргүзе берер бала тужына,
Айса канчын-jiит ойинге.
Кырларым кычырат, кырла дежет,
Сууларым шуулайт, балыкта дежет.
Чалынла јунунган чечектер энилет,
Чадыр айлым санаама кирет.
Ачып кирген, бозогозын алтаган
Агаш школым кару, кару.

«О»-ны ондогон, «А»-ны аайлаган
Ол өйлөрис качан да агару.
Jүрек јылузын биске берген,
Jүрүм јолына баштап салган
Jүредүчилерис ундылбас качан да,
Карузып јүрерис — жүрүм бар да.
Јанкыл, јанкыл, күүктер эдет,
Јылу санаалар јылдардан келет.
Эбирip келди ээчий јазыс,
Экчеле берди эне Алтайыс.
Күртүктер ойнойт арт боочыда,
Көкүп багырат куран чочыда.
Балдар ойнойт ол ло кырда,
Бала тужыс база ла анда.
Уча берген куштый јылдар,
Бала тужыс, јиит өйлөрис...
Сананбай оны канай јүрер,
Салым учы түней ле келер.

1998 бар жыл, күчүрген ай.

БИР КАТАП ЭНИРДЕ

Ай такалары шынырап, шынырап,
Аттар тибирти ырап барат.
Алтай кожон јынырап, јынырап,
Ару тымыкка шинип калат.
— Аттар, эрлер, бурылыгар!
Арттырбай мени апарыгар!..
...Эрјине аттар бурылбады.
Эбире тымык унчукпады.

ЖҮРЕГИМНИН ИЙДЕЗИ

Жүрегим шымыранган үлгерлер
Жүрегим соккон тебүзи.
Кайкашпагар, билигер —
Каным сообоон ийдези.

1982 жыл.

СОЛОҢЫ САЙЫЛГАН КЫРЛАРЫМ

Солонь сайылган кырларым,
Мөнүн шыныртту сууларым,
Слерди санап жүредим,
Көрбөзөм, кунуга бердим.
Яан табышту бала өйлөрүм
Жажына слерде жаңыланып калган.
Тадырада жүгүрген истерим
Таштарда танмаланып арткан.
Өйлөр, өйлөр... жүр каларым,
Мөнкүлик турар кырларым.
Өйлөрлө кожо өскө үйелер өзөр,
Бу кырларла оло базар,
Аржан сууларды оло амзаар.

* * *

Эмдиги жүрүмнин чырайын,
Ээ калак, онын кубулчанын,
Оңдобойдым оны кезикте,
Оной ло табылат сьс жүректе.

1998 бар жыл, январ ай.

СӨСТИН ИЙДЕЗИ, УЧУРЫ

Сөстин ару, бийик ийдезин,
Аржан суудый жарык арузын,
Тенистий терен онын учурын,
Өзөк санаанан чыккан үнин,
Өзүмин баалап кем билер,
Жүрекке томылта кем айдар?
Жакшы айткан сөс өскүрер,
Жамандап айткан сөс өлтүрер.
Кандый чын, чике айдылган,
Канатту чечен кеп сөстөр.
Сөстин учуры жаражында эмес,
Куру сөстөр сөс болбос.
Бичиичи улустын ижин билзеер,
Бичиктерин таап кычыр жүрзеер.
Сөстин баазын, бескезин оло
Кемнен де артык ондоор, билер,
Ончозын тоолобойын, акыр, болор.

1999 койон жыл, кочкор ай.

Л.В.Кокышевке

ТҮНДЕ ҮЛГЕРЛЕРИН КЫЧЫРЫП...

Жаскы түн. Жаландар уйкулу тымыкта.
Жагыскан мен. Ай бийикте
Буруттар ортозында кунугат,
Буурыл тууларга жаркынын жайат.

Бу тымык жаскы түнде,

Поэт, сени эске алындым.
Бу ла өткөн кече күнде
Жолыккамдый бодойдым.

Катап ла үлгерлерин кычырадым,
Катап ла сениле куучындашкамдый.
Жүрүмди сананып, ичкери көрөдим,
Жүрүмнен сен ырабаан кижидий.

Кокырлу жардак үнин угадым
Кожонло чечектеген поэзияннан.
Комыдап та, оморкоп то жүредим
Сенин бичигенинле сен жогынан.

Журт уйуктайт тымыкты жабынып,
Ай кунугат булутты жастанып.
Жаныс мен уйуктабайдым,
Жаныскан үлгерлер кычырадым,
Сени, поэт, эске алынадым.

Борис Укаинге

Кажы ла бичиктин кийинде «өлөтөн»
Канча салымду Чылбак таай.
Анан жүрүмди жанынан көрөтөн
Айлаткан шүүлтелү поэт таай.

Жүс буудактар жүрүминде туштаган,
Жүзи чырышталганча күлүк тартышкан.
Кандый ла кайкал болгон жүрүминде,
Канча шыркалар арткан жүрегинде.

Чийлү-бышканду бичи ле, поэт таай,
Чындыйын ылгагай албаты — кудай.

1991 кой жыл, чаган ай.

* * *

Жиит ле тужында жада калган
жайалталу поэтке Владимир
Васильевич Бабрашевке.

Учушта күйген жарык жылтыс
Ундылбас бистин жүрүмисте.
Санааркап, кородоп бис арттыс,
Жаркыны өчпөс жүрегисте.

Өчпөгөн болзо, ондый жылтыс
Сүүндирер эди албаты күүнин,
Салым сакытпазы чын эмитир,
Же бичиги арткан, кереес туру.

Андый жайалтаны кудай береле,
Айрып жүрүмин албаза кайдар.
Энжейгенче жүрүмин жүреле,
Эткени туудый деп улус та айдар.

1999 койон жыл, сыгын ай.

КҮМҮШ КЫЛДАР ҮНИ

Күннин чогу тудала,
Күмүш кылдар чөйөйин.
Топшуурымды кылдайла,
Толгой тудуп ойнойын.

Кара агаш тымыгы,
Кара суунун каткызы,
Мөнүн тайга күнүрти,
Мөш агаштын үшкүрти...

Күмүш кылдар жанарлаар,
Кай көгүстен урулар.

1979 жыл.

УУРЧЫ

Каланы уурчы карануй түнде
Кажаандар керип тимзенген.
Ээзи жок кажаанга келерде,
Эжиги ачык деп билдирген.

Өлөндү чеденди өдө берди,
Өнөлөп араай кажаанга кирди.
Карануй түбинде «мы-ш» угулды,
Каланы күлүк тын чочыды.

Колы-буды тыркырап сананды:
«Кой до болзо, мыжылдабай база».
Колын сунуп ичкери болды,
Кортылдаган үн угулды.

«Эт-жуу мында ла эмтир» — деп,
Эзирип бараткан уурчы сүүнет.
Табыш чыгарбай араай кетеп,
Болуштоп оозынан «бойт» этирет.

Төрттамандап ичкери жылды,
Карарган немени кап ла алды.
Чочыган чочко кыйгырып ийди,
Эзирик эрди энтере тепти.

Эжиктен чыгып, сурт этти,
Эзирик күлүкке бок чачылды,
Чочконын богы чорт то эмес,
Эки көсти туй ла берди.

Тескинген чочконын табыжын угуп,
Деремне ийттери үн алыжат.
Кайкаган улус тышкары чыгып,
Кажаан-чеденди эбири базыжат.

Эзирик кижини эртезинде ойгонгон,
«Уурчы» деп участковый айдаган,
Же уурдаган неме жок болгон,
Уголовный керекти ачаган.

«Уурчы» — деп, кижини уйаттабагар,
Учы-түбин сананып көригер.
Жакшы жүрүмис антарылды,
Жаманга элбек жол ачылды.

1998 бар жыл, кочкор ай.

БАЖАЛЫКТАР

Тындулар керегинде чөрчөктөр

Киске Мяуковичтин жүрүминен	3
Айу — агаш каруулдаачы.....	13
Айыл тындуларынын жууны	13
Койонок Мишутка	15
Ада кастын арбанганы	16
Койон ненин учун тотылдайт.....	17
Жалтанбас пөтүк.....	19
Эштек ле ийт	20
Айу ла койон.....	20

Көчүриштер

Сүмелү түлкү.....	22
Балбакпаш ла булан	25
Соок күнде	27
Ойто ло кырмаланат.....	28
Ёж ло койон.....	28
Тийин ле бөрү.....	30
Айу кышкыда не уйуктайт	30

Куучындар

Кандый ыраак ол жер.....	32
Койыткы	39
Жарабас кылык.....	41
Керик байды кезеткени	43
Байрыш ла көрүк.....	44
Кем бурулу?	46
Уйат ла кезедү	48
Калаш — ончозына баш.....	49
Танийдын жааназы	50
Жас башталып турарда.....	52
Кыдырай-боомы.....	56

Чечектер, чечектер.....	58
Эски букварь ла жаңы бичик.....	60
Боронот.....	61
Көк таман.....	62
Чейне ле чай өлөн	62
Көк кайырачактын ичинде	63
Такаанын балазы.....	64
Эрен жайдын күндеринде.....	65

Үлгерлер

Алкыжыс бистин жеткей.....	79
Алкап жеримди жүрерим.....	80
От-энеге алкыш сөстөр.....	80
Күүн-санаамды күйбүретти	81
Ас та болзо сөстөрүм	81
Жолдо болгон учурал.....	83
Жол-жоруктын жоболы	84
Эненин бажы айланат.....	84
Карыганда кам болор.....	85
Кем неле бай.....	86
Бала тужымды эзедип	86
Аказынын балазы.....	87
Сан башка кижги	88
Угым менин улалар	88
Эртен тура жаланла баадым.....	89
Эмчиликте санаалар.....	90
Куулгазынду сомок.....	90
Өткөн өйлөрдин сыгыды.....	92
Кычыру сөс	93
Эн журтка келеримде	94
Күске жетире кунукпа	95
Бачымдабак, Суркура	95
Бүдүрип салар эдим.....	96
Жалкынды тудала	96
Эх, пыйма, пыйма.....	97
База бир күс өдөт.....	97

Тырс, тырс көк өзөт	98
Эне болгон Алтайыс	99
Ундыбайлы ол орусты	100
Эмегенимнин арбанганы.....	101
Мени таштабас	102
Карый берзен	103
Бир катап энирде.....	104
Јүрегимнин ийдези.....	104
Солонг сайылган кырларым.....	104
Сөстин ийдези, учуры.....	105
Түнде үлгерлерин кычырып.....	106
Кажы ла бичиктин кийнинде «өлөтөн»	106
Учушта күйген жарык жылтыс.....	107
Күмүш кылдар үни.....	108
Уурчы	108

Кыдыев Јоргой
Пестрый мир
Сказки, рассказы, стихи.
На алтайском языке